

Oorlog en literatuur

SCHRIJVEN IS OVERWONNEN
KWETSBAARHEID

Een interview met Arnon Grunberg

DE EERSTE WERELDOORLOG

Vergeeten in de herinneringsliteratuur

VERVREEMDING EN
SAAMHORIGHEID

Perspectief van een behandelaar
in coronatijd

Inhoud

8 In gesprek met Arnon Grunberg

20 Interview met Roxane van Iperen over haar boek *t'Hooghe nest*

25 Drie ervaringsdeskundigen over de zorg tijdens de coronacrisis

29 Verloren generatie van de Eerste Wereldoorlog

32 Grootmoeders oorlogstrauma in poëzie

45 Traumabehandeling in de coronaperiode

14 De verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in stripvorm

EN VERDER

- 4 **impact** LITERATUUR
De verbeelding van het onvoorstelbare
- 7 **impact** COLUMN
Vivian Spiertz: Vervreemding en saamhorigheid
- 13 **impact** COLUMN
Jackie June ter Heide: Kleine verhalen
- 18 **impact** BEELDVERHAAL
Herdenking Vliegkamp Tripoli
- 24 **impact** COLUMN
Bart Nauta: Aderlating
- 28 **impact** COLUMN
Lucia Hoenselaars: Mijn vrijheid, jouw veiligheid
- 37 **impact** PORTRET
Portret van de 99-jarige Jan Kakes
- 39 **impact** BOEKEN
- 43 **impact** NtVP

Ellen Klaassens

Hoofdredacteur Impact Magazine

Hoe het in de rest van Nederland was weet ik niet maar in de straat waar ik woon hingen dit jaar op 4 mei beduidend meer vlaggen halfstok dan in voorgaande jaren. Velen hingen er, vanwege de aangepaste vlaginstructie, al vanaf vlak na zonsopgang; een vroege start van onze Nationale Herdenking. Zou het komen omdat het dit jaar 75 jaar geleden is dat WO2 eindigde of zou het vechten tegen een, voor het blote oog onzichtbare, gezamenlijke vijand, het SARS-Cov-2 virus dat COVID-19 veroorzaakt, maken dat velen van ons een saamhorigheid en trots ervaren op 4 mei en dat ik daarom meer vlaggen dan voorheen zag? Ik hoop beiden.

Ik vond het een zeer indrukwekkende herdenking; de prachtige muziek van het Metropole Orkest in de Nieuwe Kerk, de toespraak van Arnon Grunberg, de vrijwel lege en muisstille Dam en de toespraak van de koning. Nog dagenlang werd er over nagepraat.

Over oorlogen, en de Tweede Wereldoorlog in het bijzonder, is veel geschreven. Het kan bijna geen toeval zijn dat dit jaar een groot aantal boeken waarin WO2 een belangrijke rol speelt, is verschenen. Wij hebben Arnon Grunberg geïnterviewd n.a.v. zijn recent uitgegeven bloemlezing *Bij ons in Auschwitz* en Roxanne van Iperen spraken wij over de bijzondere geschiedenis van het huis waarin zij woont, 't Hooge Nest. Verder vindt u in dit nummer een beschouwing over drie belangrijke boeken over de Holocaust, en krijgt u een inleiding tot WO2 stripverhalen, een traditie die al sinds begin jaren veertig bestaat en waarvan ik mij tot voor kort niet bewust was.

Voor de meesten van ons is de wereld de laatste maanden, ten gevolge van 'de coronacrisis', erg veranderd, zowel privé als wat betreft werk. Wij spraken drie hulpverleners over de impact van COVID-19 op hún werk.

Wat de emotionele, sociale en economische schade van deze crisis zal zijn is nog niet helemaal duidelijk. Wel is duidelijk dat deze niet mee zal vallen. Ik hoop en denk dat het saamhorigheidsgevoel, de trots en het verantwoordelijkheidsgevoel dat ik in de afgelopen weken, en zeker op 4 mei, heb ervaren, ons gaat helpen om de strijd tegen COVID-19 te blijven volhouden. Dat stemt mij optimistisch. En dat heb ik nodig, zeker nu ons land stap voor stap uit de beperkte lockdown aan het komen is.

impact over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen

Impact informeert, agendeert en discussieert over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen op zowel mensen, organisaties als samenleving. Het magazine is gericht op mensen die zich beroepsmatig bezighouden met de psychosociale gevolgen van rampen, crisis, oorlog en geweld, zoals hulpverleners, onderzoekers en beleidsmakers. Daarnaast focust Impact zich op een brede groep professionals en anderen met interesse in terugkerende actuele thema's als psychotrauma, psychosociale hulp na rampen en crisis als ook oorlog, vervolging en geweld.

Impact is een uitgave van ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en wordt mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP).

Abonnement Impact komt vier keer per jaar uit, een jaarabonnement kost € 27,50. Abonneren kan door een mail te sturen naar impactredactie@arq.org

Redactie Ellen Klaassens (hoofdredacteur), Ingrid van Assouw, Menno van Duin, Lucia Hoenselaars, Joanne Mouthaan, Bart Nauta, Ilse Raaijmakers, Onno Sinke, Sophie van den Bergh

Redactie coördinatie Marleen van de Ven

Redactieadres Nienoord 5, 1112 XE Diemen

Contact Tel. 088-3305190, e-mail: impactredactie@arq.org

Uitgave 4de jaargang, 2020 - nr. 2

Oplage 1.700 exemplaren

Vorm en productie Bruksvoort Design & Content

ISSN 2543-2591

Holocaust en literatuur van Primo Levi tot Arnon Grunberg

De verbeelding van het onvoorstelbare

75 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog lijkt de belangstelling voor literatuur over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust eerder toe dan af te nemen. Maar hoe bepalen we eigenlijk wat een boek tot 'oorlogsboek' maakt? Wanneer geldt een boek als literair, en wat is dan oorlogsliteratuur? Een korte beschouwing van twee Holocaustboeken die ieder op hun eigen manier vorm geven aan het onvoorstelbare.

Foto: Magnum Photos/HH

Foto: Flickr

Georges Perec

In *'t Manco* (*La Disparition*), een roman van Franse schrijver Georges Perec uit 1969, heeft hoofdpersoon Anton Vocalis het gevoel dat er iets mist in zijn leven. Halverwege de roman verdwijnt hij spoorloos, waarna zijn familieleden hem proberen te zoeken. Het bijzondere van dit boek is niet zozeer het plot, maar de vorm waarin het verhaal wordt verteld. Georges Perec (1936-1982) was onderdeel van de Oulipo, een groep Franstalige auteurs die zichzelf allerlei vormelijke beperkingen oplegde met het idee daardoor vrijer te kunnen schrijven. In *'t Manco* is die beperking maar al te duidelijk:

in de hele roman komt de letter E niet één keer voor. Ook ontbreekt het vijfde hoofdstuk, aangezien de E de vijfde letter in het alfabet is.

De klinkerbeperving heeft een duidelijke invloed op de inhoud en dicteert waarover wel of niet kan worden gesproken: zo ontbreken woorden als het Franse 'elle' (zij) en 'mère' (moeder). De ontbrekende letter E lijkt zo een verwijzing naar Perecs moeder, die is gedeporteerd naar Auschwitz en daar vermoedelijk in 1943 is vermoord, toen

Perec nog klein was. Ook 'eux' (hen) komt niet voor in de roman, wat doet vermoeden dat er nog veel meer mensen verdwenen zijn over wie de hoofdpersoon niet kan spreken. Zijn Joodse familie, of wellicht zelfs het gehele Joodse volk?

Vandaag behoort *'t Manco* tot de canon van Holocaustliteratuur. Dat is verrassend, aangezien de roman de Holocaust niet expliciet thematiseert, maar het onderwerp er slechts zijdelings een rol in speelt, via de symbolische vorm van de roman en door de biografie van de auteur. Maar juist deze vorm spreekt boekdelen: het onderwerp en het leed is blijkbaar te groot om onder woorden te brengen, en dit is de enige manier om het gemis invoelbaar te maken.

Primo Levi, 1985

Innerlijke bevrijding

Wanneer behoren historische documenten zoals oorlogsgetuigenissen tot het domein van de literatuur? Neem de bekende oorlogsgetuigenis *Is dit een mens* van Primo Levi (1919-1987). Daarin vertelt Levi over de verschrikkingen die hij als Italiaanse gevangene in Auschwitz heeft meegemaakt. Hij schreef het boek kort na de bevrijding en hoewel het al in 1947 werd gepubliceerd, was er aanvankelijk weinig aandacht voor. Pas in de jaren tachtig verwierf hij grote bekendheid met zijn getuigenis.

De glasheldere taal die Levi bezigt contrasteert met Perecs omzichtige benadering om het persoonlijke trauma onder woorden te brengen

Levi's boek is een rijk historisch document en geeft de lezer een beeld van de ontberingen in het kamp, de barre winters en genadeloze arbeid die onder dwang moest worden verricht. Net na de oorlog leek wat mensen in de kampen hadden doorstaan haast onvoorstelbaar. Velen voelden een grote drang om een getuigenis af te leggen van wat ze hadden meegemaakt, ook al betekende dit een moeilijke confrontatie met het trauma.

Sophie van den Bergh

Beleidsadviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld, literatuurwetenschapper en eindredacteur van *Impact Magazine*

Is dit een mens is geschreven met een geweldige urgentie, noteert Levi in het voorwoord bij het boek. Het schrijven van het boek fungeerde voor hem als 'innerlijke bevrijding', als een manier om het trauma op afstand te houden of te bezweren, maar ook 'om de "anderen" deelgenoot te maken' van zijn haast onvoorstelbare ervaringen. De glasheldere taal die Levi bezigt contrasteert

met Perecs omzichtige benadering om het persoonlijke trauma onder woorden te brengen.

Wantrouwen in de taal

De Tweede Wereldoorlog, met 'Auschwitz' als symbool voor de verschrikkingen in de vernietigingskampen van de nazi's, betekende voor veel kunstenaars in de decennia na de bevrijding een radicale verandering in hun artistieke praktijk. Dichters en auteurs als Paul Celan, Nelly Sachs, Tadeusz Borowski en Charles Reznikoff probeerden niet de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog simpelweg af te beelden, maar juist te getuigen van het gat dat de Tweede Wereldoorlog in de Westerse cultuur had geslagen. Literaire auteurs voelden zich gedwongen om zich te bezinnen op hun omgang met de taal: was die überhaupt in staat om een dergelijk trauma uit te drukken? Het enige wat volgens hen restte, was om de *onmogelijkheid* hiervan invoelbaar te maken. En dat kon alleen door te benadrukken dat spreken, schrijven en lezen over de Holocaust eigenlijk onmogelijk is.

In *Bij ons in Auschwitz* (2020), de bloemlezing van Auschwitzgetuigenissen die Arnon Grunberg samenstelde, karakteriseert hij dit uitgangspunt als geworteld in een 'wantrouwen in de taal'. Zijn eigen standpunt hierin is duidelijk: 'Auschwitz heeft bestaan, bestaat nog steeds, en er kan over gesproken worden; de vraag is alleen hoe.'

Vorm geven

In *Is dit een mens* probeert Levi zo goed en zo kwaad als het gaat zijn ervaringen in Auschwitz in een zo duidelijk mogelijke taal te vatten. Hij lijkt niet te worstelen met een 'wantrouwen in de taal', maar legt juist een groot vertrouwen in taal aan de dag om de verschrikkingen aan het licht te brengen.

In zijn poging om grip te krijgen op de traumatische gebeurtenissen, stelt Levi dat zijn haast om te getuigen ook invloed heeft gehad op het resultaat: 'Ik ben me ervan bewust dat de structuur van mijn boek gebrekkig is en ik verontschuldig me daarvoor. [...] Vandaar het fragmentarische karakter ervan: de hoofdstukken zijn niet in een logische volgorde, maar naar gelang van hun urgentie geschreven.'

Met deze uitspraak in zijn voorwoord onderschat Levi de literaire kwaliteiten van zijn roman. Het boek is meer dan alleen een historisch document. Het is rijk aan indringende overpeinzingen en reflecties over wat het betekent om mens te zijn in de erbarmelijke omstandigheden van het kamp. Door de haast zakelijke manier waarop Levi over zijn ervaringen schrijft wordt de onvoorstelbaarheid van het leed voor het voetlicht gebracht.

Een interpretatie van een boek die gestoeld is op de achtergrond en intentie van de auteur, is slechts één van de mogelijkheden

Grunberg benadrukt in de inleiding van *Bij ons in Auschwitz* dat getuigenissen zoals die van Levi zeker tot de literatuur gerekend moeten worden. De auteurs geven namelijk allemaal vorm aan hun herinneringen en ervaringen, grijpen erin in, brengen er perspectief in aan en stellen ze door erover te schrijven op een bepaalde afstand. Ook Levi maakt gebruik van dergelijke 'kunstgrepen', zoals Grunberg ze noemt, bijvoorbeeld in de opbouw van het laatste gedeelte van het boek.

De hoofdstukken van *Is dit een mens* zijn niet per se chronologisch geordend, maar wisselen beschrijvingen van andere gevangenen en van de dagelijkse routine in het kamp af met reflecties over menselijkheid en onmenselijkheid. Dit in tegenstelling tot het laatste hoofdstuk: daarin beschrijft Levi de tien dagen nadat de Duitsers het kamp hebben verlaten en hij met andere

zieken is achtergebleven in de ziekenbarak. Dit hoofdstuk heeft de opzet van een dagboek: van 17 tot en met 27 januari (de bevrijding van Auschwitz) beschrijft Levi per dag hoe hij en de anderen proberen te overleven. In tegenstelling tot de beklemmende, uitzichtloze sfeer die in de rest van het boek wordt gecreëerd, waarin elk besef van tijd verloren lijkt, is in dit laatste hoofdstuk het verstrijken van de dagen pijnlijk voelbaar, en haast spannend te noemen: wanneer komen de Russen? Welke van de zieken in de barak zullen het overleven?

Verschillende interpretaties

Hoewel *'t Manco* en *Is dit een mens* dus allebei een vorm van Holocaustliteratuur zijn, zijn de twee romans verder nauwelijks vergelijkbaar, alleen al omdat het ene werk een getuigenis is en het andere een experimentele roman van een tweedegeneratieslachtoffer. Waar Percec niet anders kan dan via een omweg zijn trauma invoelbaar maken in de vorm van de roman, doet Levi dat juist expliciet en in heldere taal, vanuit de drang onmiddellijke getuigenis af te leggen. Toch zijn de romans allebei op hun eigen manier een waardevol voorbeeld van Holocaustliteratuur.

Uiteraard hóef je als lezer een boek als *'t Manco* niet te zien als 'oorlogsboek' of 'Holocaustliteratuur'. Dat is één van de vele mogelijke leeswijzen: het kan ook simpelweg een spannende roman zijn over een verdwijning, een interessant taaltechnisch experiment of een fantasievolle familiesaga. *Is dit een mens* kun je beschouwen als een belangwekkend historisch document, maar je kunt ook aandacht hebben voor de vorm en voor de manier waarop de roman met de materie omgaat. Een interpretatie van een boek die gestoeld is op de achtergrond en intentie van de auteur, is slechts één van de mogelijkheden.

Zo geven auteurs als Percec en Levi in het verleden, maar ook Arnon Grunberg, Roxane van Iperen en Ellen Deckwitz vandaag de dag allemaal op hun eigen manier in hun literaire werk vorm aan de Tweede Wereldoorlog. Of het nu om eigen ervaringen gaat, ervaringen van anderen of om de doorwerking van de oorlog.

LITERATUUR

Arnon Grunberg. *Bij ons in Auschwitz*. Querido, 2020.

Primo Levi. *Is dit een mens*. Meulenhoff, 2013 [1958].

Manet van Montfrans. *Georges Percec, een gebruiksaanwijzing*. De Arbeiderspers, 2019 [2003].

Georges Percec. *'t Manco*. De Arbeiderspers, 2009 [1969].

Op het moment dat ik deze column begin te schrijven zit ik in mijn geïmproviseerde werkkamer: thuis met mijn pantoffels aan, een gordijn als deur en op de achtergrond een huilende dochter. Ze krijgt haar onlinepresentatie niet geüpload en nu mist ze haar online les. Eigenlijk wilde ik nu mijn patiënten gaan beeldbellen omdat dat gisteren vanwege allerlei digitale ellende niet lukte. Door de coronacrisis is ons gewone leven als een sneeuwhuusje door elkaar geschud. We zijn allemaal op zoek naar een nieuw evenwicht.

Terwijl ik dit schrijf, zitten we in week zes van de Corona-film. Na ontkenning, vervreemding, angst die aanvliegt, weerstand en zo nu en dan overkoken van 'digi-frustratie' lijken we nu op het punt gekomen dat er een zekere gewenning ontstaat. Ik hoor het ook bij mijn patiënten. Na de eerste ontregeling lijkt er een soort berusting te komen: 'Dit is wat het is en we zitten met zijn allen in hetzelfde schuitje'.

Vivian Spiertz

Klinisch psycholoog en psychotherapeut bij ARQ Centrum'45

Vervreemding en saamhorigheid tijdens corona

Perspectief van een behandelaar

Veel patiënten bij ARQ Centrum'45 hebben traumatische ervaringen die ze vaak in eenzaamheid beleefd hebben en waarover ze vaak jaren niet gesproken hebben. Het bijzondere aan de coronacrisis is dat we deze allemaal meemaken, zowel patiënten als behandelaars. Iedereen kan slachtoffer worden van de onzichtbare vijand. Iedereen moet zich houden aan de regels van thuisisolatie en quarantaine. Iedereen wordt uitgedaagd zich te verhouden tot deze nieuwe werkelijkheid. En iedereen kan en mag hierover spreken.

Tegelijkertijd is het ook interessant om te zien hoe verschillend deze crisis wordt ervaren door individuele patiënten. Een politieagent met ernstige PTSS die al jaren amper buiten komt vanwege een diep gevoel van onveiligheid zegt wat lacherig: 'Goh, ik zit al jaren in quarantaine. Ik ga al jaren niet naar feestjes en evenementen. Eigenlijk vind ik het wel prettig. Het is rustig op straat. Minder prikkels'.

Van anderen hoor ik dat het gevoel opgesloten te zitten een trigger is voor herinneringen aan eerdere ervaringen waarin ze zich machteloos gevoeld hebben en de onveilige situatie niet konden verlaten. Ook de angst voor verlies en tekortkomen wordt bij patiënten getriggerd door bijvoorbeeld het hamsteren. Een patiënte vertelde over een ervaring in de supermarkt: zij pakte het laatste brood maar iemand pakte het van haar af. Het deed haar denken aan de periode dat ze op straat leefde en moest vechten om eten. Die ervaring zorgde voor grote angst voor de toekomst.

Een veteraan noemde de verhoogde alertheid die hij bij zichzelf bespeurde. Enerzijds is hij blij met de rust op straat, maar anderzijds kan hij niet ontspannen in een huis vol mensen en heeft hij geen mogelijkheden om te ontladen. Mijn oudste patiënt van 85 jaar vertelde aan de telefoon: 'Ik red me wel, ik heb voor hetere vuren gestaan, maar Vivian, mijn buik rommelt en ik heb een unheimisch gevoel dat heel ver terug gaat'.

Ik voel in het contact met onze patiënten in deze periode een nieuw soort saamhorigheid. We zoeken samen naar oplossingen. Ik ben blij met de moderne digitale manieren van contact houden, maar tegelijkertijd kan ik niet wachten tot ik iemand weer de hand kan schudden, echt in de ogen kan kijken, en mijn medemens weer aan kan raken wanneer iemand steun nodig heeft.

Illustratie: hollandse meesters

In gesprek met Arnon Grunberg

‘Alles in mij verzet zich tegen genezing’

Sinds het overlijden van zijn ouders staat Arnon Grunberg anders tegenover het verleden: ‘Het ontkennen van hun geschiedenis is ook een beetje alsof ik ze opnieuw doodmaak’. De schrijver bracht dit jaar de bloemlezing *Bij ons in Auschwitz* uit.

Arnon Grunberg

Het werd een boek dat hij aan het begin van zijn carrière niet had kunnen en willen samenstellen. In de bloemlezing biedt Grunberg een selectie van kampliteratuur uit Auschwitz, waaronder enkele passages uit de memoires van zijn eigen moeder die het vernietigingskamp overleefde. ‘Deze bundel is heel persoonlijk, en bestaat uit teksten die mij gevormd hebben. Als mens, maar vooral ook als schrijver’, zegt Grunberg overpeinzend maar resoluut.

In februari bezocht hij ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum in Diemen voor een interview en een uitgebreid rondetafelgesprek met behandelaren en onderzoekers over gedeelde thema’s en interesses: over rouw, taboe, trauma en literatuur.

We hebben elkaar vorig jaar ontmoet bij het afscheid van Emanuel Snatager bij ARQ Centrum’45, daar zei je tijdens je lezing, en later ook in de NRC: ‘het officiële discours van het herdenken interesseert mij steeds minder’.

‘Ik heb me toen afgezet tegen de leegheid van een kreet als “Nooit meer Auschwitz”. Tegen het gebrek aan precisie waardoor iets heel ingewikkelds als een vernietigingskamp een simpele, prettige les wordt. Dat staat me tegen. Morele lessen zijn altijd dubbelzinniger en ongemakkelijker dan wij soms wensen te geloven. Maar je moet je ook afvragen, zonder er al te gemakkelijk mee om te gaan, of het verleden ons toch kan helpen om fouten te voorkomen. Ik denk niet dat het om morele lessen gaat, maar om het voorkomen van fouten, zoals

‘Op het moment dat je je eigen lijden kan verdragen, ben je in zekere zin gered’

het ondermijnen van een liberale democratie. Er gebeuren nu natuurlijk dingen die aan de Weimarrepubliek doen denken, maar op het moment dat we maar blijven roepen dat het verleden zich herhaalt, wordt het ook een beetje een *self-fulfilling prophecy*. Dan gaan mensen denken dat het iets onvermijdelijks heeft.’

Er zit dus een gevaar in lessen trekken uit het verleden?

‘Natuurlijk, als je dat onzorgvuldig doet. Deze bundel is een poging om te ontdekken wat Auschwitz nou echt is. Wat is daar eigenlijk gebeurd, hoe zag de aankomst van een transport eruit, wat weten we er nou echt van? Ik denk dat heel veel mensen dat niet weten of niet genoeg weten. Ik vind die zorgvuldigheid heel belangrijk.’

Kun jij na het opstellen van deze bundel zeggen: ik begrijp Auschwitz?

‘Ik kan stellen dat de feitenkennis is toegenomen, maar nee, begrijpen zou hoogmoed zijn. De echte getuigen zijn de doden, zegt Primo Levi. De mensen die in Auschwitz, in andere kampen of door massa-executies vermoord zijn.’

De Joodse mannen in het Sonderkommando stonden het dichtst bij de doden, bij de mensen die vergast zijn, omdat zij door de nazi's gedwongen werden om de gaskamers leeg te halen en de lichamen te verbranden. Daarom heeft het Sonderkommando zo'n centrale plaats in de bloemlezing. Levi noemde het bedenken en uitvoeren van het Sonderkommando de meest demonische misdaad van de nazi's. Het is een onderbelicht verhaal met slachtoffers in een grijze zone, een schemergebied tussen goed en kwaad.’

In de inleiding van de bloemlezing laat je de vraag of literatuur iets kan redden, en wat dan precies, onbeantwoord.

Kun je proberen hier alsnog een antwoord op te geven?

‘De mensheid, ons zielenheil... Dat klinkt heel christelijk,

Bart Nauta

*Beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ
Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld
en eindredacteur van Impact Magazine*

Lucia Hoenselaars

*Beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ
Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld
en eindredacteur van Impact Magazine*

maar het lijden doorstaan is ook een vorm van redden. Op het moment dat je je eigen lijden kan verdragen, ben je in zekere zin gered. Wat mij bijvoorbeeld opvalt aan de geschriften van Zalmen Gradowski [Sonderkommandogevangene wiens teksten in Auschwitz zijn geschreven en in het boek zijn opgenomen, red.] is het plezier dat hij aan schrijven beleefde. Dat hij in die omstandigheden zo lyrisch heeft kunnen schrijven, verzoende mij met het idee dat literatuur toch wel iets vermag, dat literatuur wel degelijk belangrijk is.

Ons gesprek vanmiddag [het rondetafelgesprek met behandelaren, red.] ging ook over redden en niet redden. In leven blijven is toch wel iets fundamenteels. Ik ben bijvoorbeeld niet tegen euthanasie, helemaal niet, maar soms kan de achteloosheid waarmee erover wordt gesproken me wel tegenstaan. Op het moment dat de dood een medicijn wordt, vind ik dat je toch een bedenkelijke stap zet. Eigenlijk toch een stap in de richting van het Derde Rijk.’

Tijdens de lezing vorig jaar citeerde je de gebroeders Grimm: ‘iets beters dan de dood vind je overal.’

‘Een mooi citaat, ja, en ook wel mijn uitgangspunt. Dat is misschien ook wel wat ik onder redding versta, dat je dat jezelf en andere mensen moet bieden. Tegelijkertijd schrijf ik in de inleiding ook dat alles in mij zich verzet tegen genezing, wat natuurlijk heel erg ingaat tegen het werk van een therapeut. Ik begrijp dat ik in een luxepositie zit om dat te kunnen zeggen, want als de demonen zo groot zijn dat ze je bedreigen, verlang je naar genezing.’

Waarom wil je niet genezen worden van ‘de ziekte die Auschwitz heet’; zoals je in de inleiding van de bloemlezing schrijft? Wat biedt die ziekte jou dan?

‘De verbinding met het verleden. Een vorm van identiteit, als schrijver, als mens. Verbintenis met mijn ouders.

Foto: Wenny Croné/HH

Ik denk ook, om dezelfde reden als waarom ik mezelf Europeaan zou noemen, een verbintenis met de geschiedenis. Het verleden van mijn ouders heeft me ook doen beseffen hoezeer het leven wordt bepaald door toeval. Wat betekent thuis zijn? Je spoelt toevallig ergens aan en dan is dat je thuis, terwijl je ook ergens anders had kunnen aanspoelen. De ziekte gaat verder dan de term 'tweede generatie'. Daar heb ik nooit toe willen behoren, omdat ik mijn eigen leven wilde vormgeven. Ik vind 'tweede generatie' ook veel te medicaliserend, veel te DSM-5. Het doet me denken aan de bureaucratie van het ziekenhuis. Je kan alleen maar weer mens worden, wat we daar ook mee bedoelen, door niet te willen genezen. De genezing is eigenlijk de ontkenning van de menselijkheid.

'Voor mij is schrijven een reddende ervaring'

Wat vind je ervan om hier tijdens je bezoek bij ARQ met behandelaren te praten die wel op zoek zijn naar een vorm van genezing?

'De psychiatrie en de psychologie fascineren mij om allerlei redenen. Toen ik embedded ging bij de crisisdienst is er letterlijk tegen me gezegd dat je ongewenst gedrag kan medicaliseren of criminaliseren. De maatschappij betaalt voor de zorg, dus er zit een maatschappelijke norm aan vast. Een psycholoog of psychiater

neemt daarom geen waardevrije positie in, terwijl ik vind dat te vaak gedaan wordt alsof dat wel zo is, alsof er helemaal geen ideologie bij komt kijken.

Ik begrijp de behoefte van de patiënt en ik begrijp de therapeut die dit werk wil doen, maar er zit iets heel akeligs in de verhouding tussen die twee, namelijk de machtsrelatie. Soms is het moeilijk te zien wie de patiënt en wie de behandelaar is, hoewel je voelt wie de macht heeft. Je zou toch ook geen patiënt moeten willen zijn. Maar misschien is dat een typische reflex van de tweede generatie: dat ik ziek zijn een taboe vind, omdat het met zwakte te maken heeft en uiteindelijk met de dood.'

Is schrijven voor jou therapie?

'Ongetwijfeld zit aan lezen en schrijven een therapeutische kant. Voor mij is schrijven een reddende ervaring en de wil daartoe begon met het idee dat ik de fundamentele machteloosheid kon overwinnen door die te beschrijven. Ik probeer fictie te maken van de dingen waarmee ik worstel. Schrijven is voor mij een enorm krachtige manier om niet of minder te hoeven lijden. Kunst is een manier om bepaalde dingen te voelen op een gecontroleerde wijze, zonder dat je eraan onderdoor gaat. Schrijven is ook een overwinning op de schande, dat is volgens mij de kracht van de getuigenissen in de bloemlezing. Het is een schande om in Auschwitz te zijn geweest, ook al was het gedwongen. Overleven is een overwinning op de schande en er dan ook nog over te kunnen praten, schrijven en getuigen: dat is een enorme overwinning.'

Tijdens het gesprek vertelde je dat je soms heftige reacties krijgt van lezers.

'Ik schrijf echt voor de lezer, om iets in hem of haar teweeg te brengen. Als ik het goed doe maak ik iets los, maar dat kan ook iets negatiefs zijn, zoals dat iemand mijn boek weggooit. Mijn romans gaan vaak over mensen die dingen doen waarvan gedacht wordt dat normale mensen ze niet zouden moeten doen. Wat aanleiding geeft voor de lezer om vrijer over zichzelf na te denken, om vrijer na te denken over wat in zijn of haar leven, fantasie of belevingswereld buiten de normaliteit valt. Ik denk dat ze me durven te schrijven omdat ze terecht voelen dat ik niet snel iets zal afkeuren.'

En de vrouw die schreef dat ze depressief was geworden door het lezen van je boek?

'Ja, dat was een lange, betrekkelijk intieme e-mail, over een worsteling waar ik kennelijk een rol in heb gespeeld. Ik wil niemand in het ziekenhuis doen belanden en ik voel ook de verantwoordelijkheid om op die e-mails te reageren, maar ik denk dat goede literatuur ook altijd een gevaarlijke kant heeft. Voor de lezer én voor de schrijver. Literatuur moet niet alleen maar vermaak zijn, of alleen maar troost. Op het moment dat je een boek leest, een film kijkt of naar een museum gaat, stel je je open voor andere krachten, andere werkelijkheden dan de alledaagse. Met kunst sta je jezelf toe om geconfronteerd te worden met de duisternis, met wat problematisch is in deze wereld en het leven. Dat een boek depressief kan maken is ook een vorm van troost. Zonder daarmee de humor te ontkennen overigens. Want je kan eigenlijk geen verhaal vertellen zonder ook oog te hebben voor het absurde en groteske, anders wordt het melodrama. Mooi hoe Tadeusz Borowski [Pools schrijver en Auschwitzoverlevende, opgenomen in de bundel, red.] dat zei: "het kamp is grotesk, zoals alles op deze wereld." Het groteske zit voor mij in heel veel dingen, zoals het harnas op de loopband.'

Het harnas waar Grunberg aan refereert, is het veiligheidsvest dat hem werd aangetrokken toen hij tijdens zijn bezoek aan ARQ een demonstratie onderging van 3MDR: een behandelmethode gericht op PTSS bestaande uit een combinatie van EMDR, virtual reality, muziek en een loopband.

Het harnas?

'Daar begint het voor mij, dat kleurt die hele ervaring van de therapeutische sessie, die ik als een soort proefkonijn heb meegemaakt. Stel dat ik hierover zou schrijven, dan zou een aanzienlijk gedeelte over het worstelen met dat harnas gaan. Omdat dat via een omweg zo veelzeggend is. Voor mij is dat een heel belangrijk detail.'

Dat je ergens in gehesen moet worden?

Hij lacht. 'De schaamte dat ik dat zelf niet kon. Dat ik dat niet dicht kreeg. Ik voelde me weer een kind dat door z'n moeder werd aangekleed.'

In 2015 verscheen de documentaire Moeder & Grunberg, over de relatie tussen jou en je moeder. Daarin zeg je dat je weinig aan haar vertelde over je leven, omdat je dat te kwetsbaar vond.

'Ik vertelde mijn moeder heel veel dingen niet, omdat ik dacht dat die dingen haar en mezelf te veel van slag zouden maken. Ik ontzag m'n moeder, maar ik ontzag mezelf ook want ik durfde de confrontatie niet aan te gaan. Dus ontzien is niet altijd per definitie goed. Misschien had ik dat achteraf wel moeten doen, maar ik heb heel erg geleerd om conflicten te vermijden.'

'Mijn romans gaan vaak over mensen die dingen doen waarvan gedacht wordt dat normale mensen ze niet zouden moeten doen'

Waar ligt voor jou als schrijver de grens tussen controle en echte kwetsbaarheid?

'Is schrijven echte kwetsbaarheid? Aansluitend op wat ik eerder zei, is schrijven overwonnen kwetsbaarheid. Mijn controle over de taal is zo groot en het ambacht beheers ik zo goed, dat het mij ook weer beschermt als een harnas, een laag tegen de buitenwereld. Controle heeft ook te maken met betekenis, waar wij als mensen zo naar verlangen. De betekenis neemt altijd een vorm aan van het verhaal dat je over jezelf wilt vertellen.'

Arnon Grunberg en zijn moeder, Hannelore Grünberg-Klein (still uit de documentaire Moeder&Grunberg, geproduceerd door &Bromet).

Still uit de documentaire *Moeder&Grunberg* (geproduceerd door &Bromet).

Het is pas echt ziekmakend op het moment dat het niet meer lukt jouw verhaal over jezelf te vertellen, omdat de coherentie ontbreekt.'

Het duurde even voordat je de oorlogsmemoires van je moeder wilde lezen. Wat deed je besluiten dit toch te doen?

'Toen een uitgever het wilde uitgeven, dacht ik: nu moet ik wel. Achteraf denk ik wel dat het me spijt dat ik het pas zo laat gelezen heb, zo kort voor mijn moeders dood. Had ik dat eerder gedaan, dan had ik een heel ander gesprek met haar erover kunnen voeren. Maar ik weet niet of zij dat gewild had. Misschien heb ik het ook niet gelezen omdat ik dat gesprek eigenlijk niet wilde voeren. Niet durfde te voeren.'

leef namens anderen. Dat mijn leven niet alleen van mij is, maar dat het ook anderen toebehoort, dat het ook de doden toebehoort, op een rare manier. Dat gevoel is sterker geworden doordat mijn beide ouders dood zijn. Sindsdien ben ik meer over de oorlog gaan schrijven. Ik voel de plicht om hun verleden niet te laten verdwijnen. Het ontkennen van de geschiedenis van mijn ouders is ook een beetje alsof ik ze opnieuw doodmaak. Als beginnend schrijver had ik *Bij ons in Auschwitz* niet willen samenstellen. Ik had de behoefte me anders te profileren, ik wilde mijn eigen leven vormgeven. Maar hun geschiedenis is ook mijn geschiedenis. Daar heb ik me bij neergelegd.'

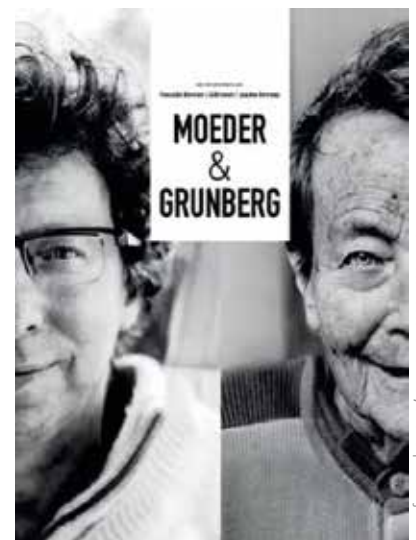
'Hun geschiedenis is ook mijn geschiedenis. Daar heb ik me bij neergelegd'

Waar was je bang voor?

'Misschien voor alles wat niet in haar memoires staat, maar waarvan ik vermoedens heb, zoals misbruik in het kamp. En misschien was ik ook bang dat het imago of het beeld dat ik van mijn moeder en vader heb volledig vernietigd zou worden. Dat ik tot de conclusie zou moeten komen dat ik mij heb verhouden tot iemand die helemaal niet bestaat of dat ik moet concluderen dat ik niet weet wie mijn moeder is. Ten dele is dat natuurlijk ook zo.'

Is je houding ten opzichte van het oorlogsverleden veranderd nu allebei je ouders overleden zijn?

'Misschien wel. Ik heb heel erg het gevoel gehad dat ik

Bron: Foto Pascalie Bonnier, ontwerp Mathijs Kok

INFORMATIE

Documentaire *Moeder&Grunberg*

kokenbonnier.nl/2019/04/16/docu-moeder-grunberg/

Laatst toen wij vanwege de coronacrisis aan huis gekluisterd waren, stelden mijn kinderen de aloude vraag: 'Mama, vertel eens een verhaal?' Ik vertelde over die keer dat hun opa in het najaar de zeilboot niet had afgetuigd waardoor in de lente, bij het eerste hijsen van het grootzeil, de spinnen van bovenaf over ons heen waren getuimeld. Dit verhaal, waarin opa ook nog op een spin gaat zitten, doet het altijd goed.

Nadat we uitgegriezeld waren, belden wij oma om eens een verhaal te horen over haar. 'Nou', zei oma, 'toen ik vier jaar oud was en het oorlog was, viel er een granaat op het dak van ons huis. De granaatscherven schoten door het huis, zo de trap af naar de kelder waar wij met zijn allen zaten te schuilen.' Dat verhaal deed het ook goed, hoewel minder goed dan dat van de spinnen.

Jackie June ter Heide

Klinisch psycholoog en theoloog en als behandelaar en senior onderzoeker werkzaam bij ARQ Centrum'45

Kleine verhalen

'Goh mam', zei ik tegen mijn moeder, 'dit verhaal kende ik helemaal niet. Of misschien kende ik het wel maar was ik het weer vergeten?' Het was een groot verhaal dat door mijn moeder klein werd gebracht. Mijn moeder, die veel van geschiedenis houdt, windt zich meer op over de onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt dan over een granaatinslag in haar ouderlijk huis.

Later die week sprak ik met een patiënte van de naoorlogse generatie over de verhalen van háár moeder. Dat waren grote verhalen die nooit vergeten mochten worden. Over een dictator die miljoenen mensen de dood in dreef en over een kindertijd in een kamp hier ver vandaan. Probeer daar als kind maar eens je eigen verhaal tegenover te zetten, dat is bijna niet te doen.

'Als herdenken ook verlangen naar kennis is, dan zijn details belangrijk, kennis bestaat uit details, dan kunnen we het ons niet permitteren te zeggen dat wij bepaalde details niet wensen te horen omdat ze onze nachtrust verstoren', zei Arnon Grunberg tijdens zijn 4 mei lezing. Ik heb zijn boek *Bij ons in Auschwitz* gelezen en ik begrijp wat hij bedoelt.

Toch wens ik voor mijn naoorlogse patiënten weleens dat ze al die details, op zo'n jonge leeftijd, niet hadden hoeven horen. Kinderen willen de oorlogsverhalen van hun ouders horen, maar niet in geuren en kleuren en niet de hele tijd. Maar als de herinneringen te pijnlijk zijn, hebben ouders soms geen controle over hun verhaal. Dan vertellen ze hun kinderen alles, of juist helemaal niks. Soms moeten grote verhalen eerst wat kleiner worden om met kinderen te kunnen worden gedeeld.

Intussen probeer ik mijn kinderen juist te leren hoe ze hun eigen verhalen op kunnen kloppen. 'Mama', zei mijn zoon afgunstig, 'jij hebt tenminste mooie verhalen te vertellen. Wij maken nooit wat mee.' 'Dat is niet waar', zei ik tegen hem. 'Jij kunt later vertellen over de coronacrisis. Dat de school dicht was en jij niet naar de kapper kon. Zoiets bijzonders heb ik als kind nooit meegemaakt!'

Bron: Shutterstock

Fragment uit De Ontdekking van Eric Heuvel.

Strips en de dynamiek van de herinnering

De Tweede Wereldoorlog verstript

Hoe geven strips gestalte aan oorlog? Rik Spanjers geeft een inleiding tot de geschiedenis van Tweede Wereldoorlogstrips en legt uit welke mogelijkheden de stripvorm biedt om het verleden te verbeelden.

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er, vooral in de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Japan, een groot aantal strips waarin de oorlog een centrale rol speelt. Het bekendste voorbeeld is misschien wel *Captain America Comics #1* (maart 1941). Op de cover van deze strip van Joe Simon en Jack Kirby krijgt Hitler een stevige rechtse hoek van een gespierde man in superheldenkostuum.

Ook in andere landen werden strips veelvuldig ingezet als propagandamiddel. Zo kenden de Japanners *Norakuro* (1931-1981), een schattig zwart hondje dat tegen varkens (lees: Chinezen) vecht. In Nederland publiceerde de bezetter onder andere *De avonturen van Flits de Herder* en *Bull de Dog* (1943). Ook na de oorlog blijft het beeld gevoed worden dat strips een eenzijdige blik

op oorlog bieden, vaak één die op helden en schurken is gericht. In Japan richten veel oorlogstrips zich voor de jaren zeventig vooral op de avonturen van piloten die in de lucht eervolle duels uitvechten, ver verwijderd van de bloederige strijd op het land. Ook de Verenigde Staten, Frankrijk, België en het Verenigd Koninkrijk kennen een lange traditie van oorlogstrips waarin gewapend conflict wordt

Rik Spanjers

Docent Moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Utrecht, werkt momenteel aan een boekpublicatie van zijn proefschrift, Comics Realism and the Maus Event.

voorgesteld als een avontuur waarin een held zijn moed beproeft door een schurk te lijf te gaan.

In mijn in 2019 afgeronde promotieonderzoek naar de verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in strip belicht ik een andere soort oorlogstrip. Naast de zwart-witte verheerlijkingen van het gewapende conflict zijn er namelijk ook altijd strips geweest die een gelaagdere weergave van de oorlog nastreefden. Zo worden in Amerika in tijdschriften als *Two Fisted Tales* (1950-1955) en *Frontline Combat!* (1951-1954) al vlak na de oorlog strips gepubliceerd die de gruwelen van oorlog zeker niet schuwen. Ook publiceerde striptekenaar Jack Jackson in de jaren zeventig en tachtig *underground comix* waarin het verleden van Texas op uiterst kritische wijze wordt onderzocht. Ook Japan kent met schrijvers zoals Keiji Nakazawa (*Barvoets door Hiroshima* (1973-1987)) en Shigeru Mizuki (*Onward Towards Our Noble Deaths* (1971)) een oorlogskritische traditie in stripvorm.

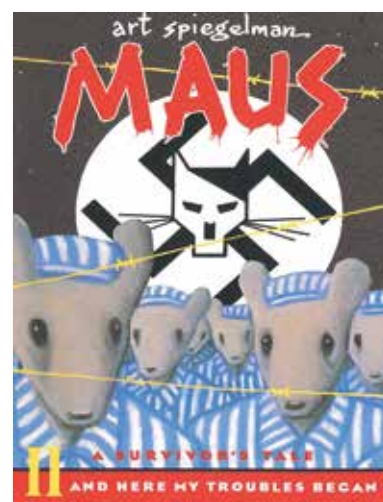
Maus

Toch werd dit andere type oorlogstrips voor het grote publiek pas echt zichtbaar na het enorme en wereldwijde succes van *Maus*. Met *Maus* durfde striptekenaar Art Spiegelman het niet alleen aan om de Holocaustgetuigenis van zijn vader Vladek Spiegelman in stripvorm te gieten, hij koos er ook nog eens voor om de Duitsers als katten en de Joden als muizen weer te geven. Niet alle critici waren direct gecharmeerd van deze keuzes. Doordat strip toch vooral geassocieerd werd met tweedimensionale weergaves van het verleden, een associatie die werd versterkt door Spiegelmans keuze om mensen als dieren weer te geven, waren zij bang dat *Maus* bij voorbaat gedoemd was een versimpeld beeld te geven van de complexe en belangrijke geschiedenis die de strip poogde te vertellen.

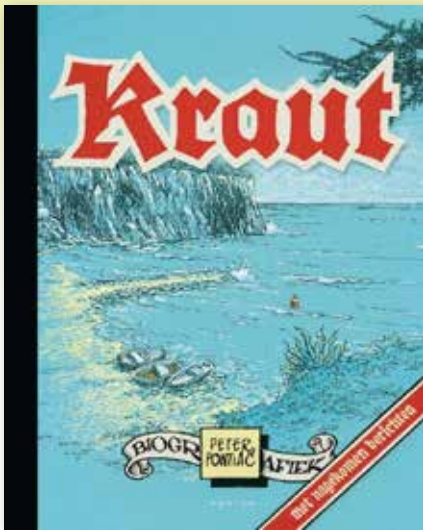
Spiegelman werkte van 1979 tot 1991 om zijn vaders Holocaustgetuigenis in

stripvorm te vatten. Verschillende probeersels passeerden de revue alvorens Spiegelman de juiste grafische toon gevonden had. Hij tekende zijn vaders verleden in zwart-wit en koos ervoor de mens-dieren die zijn wereld bevolken sterk te abstraheren. Ook voegde hij op de eerste pagina van het eerste deel van *Maus* een citaat van Adolf Hitler toe: 'The Jews are undoubtedly a race, but they are not human.' Spiegelman lijkt Hitler te volgen in diens reductie van mensen tot dieren, maar alleen om vervolgens in het hele verhaal telkens opnieuw te tonen dat deze redenering volstrekte onzin is.

Met *Maus* vertelt Spiegelman bovendien niet alleen het verhaal van zijn vader, maar laat hij ook zien op welke manieren het traumatische verleden

Fragment uit *Maus* van Art Spiegelman.

impact had en heeft op de relatie tussen vader en zoon. Eigenlijk is deze strip daarom een dubbele getuigenis: zoon Spiegelman geeft de getuigenis van zijn vader vorm in strip, en vertelt tegelijkertijd het verhaal van de totstandkoming van de strip en zijn moeilijke relatie met Vladek – die Auschwitz overleefde, maar er nooit helemaal aan ontkwam.

Van de stapels prijzen die Spiegelman voor *Maus* kreeg was de Pulitzerprijs de bijzonderste. Het was de eerste keer dat een strip die eer ontving. Met de toekenning van de Pulitzer aan *Maus* ontstond bovendien ruimte voor een type historische strip dat tot dan toe vooral in de marge was gebleven. Ook in de wetenschap kreeg en krijgt *Maus* veel aandacht. In mijn promotieonderzoek bekeek ik 137 academische publicaties die voor een groot gedeelte of volledig over *Maus* gaan. Door literatuurwetenschappers en (cultuur)historici wordt *Maus* gezien als een werk dat de tweedeling tussen Amerikaanse vercommercialiseerde 'holokitsch' en meer abstracte Europese 'Holocaust-kunst' voor eens en voor altijd doorbreekt. Ook staat *Maus* centraal in het onderzoek naar postmemory, waarbinnen wordt onderzocht hoe herinneringen van generatie op generatie worden doorgegeven.

Met *Maus* kreeg de strip plotseling een vrij prominente plek binnen het academisch onderzoek naar de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Toch vergaten onderzoekers weleens dat *Maus* niet alleen een plaats heeft binnen de bredere, multimediale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, maar ook binnen een bredere traditie van het stripboek. Voor en na *Maus* zijn er vele andere werken gepubliceerd die het verleden op

verschillende manieren in stripvorm proberen te vatten. In mijn onderzoek trek ik een aantal van die werken van onder de schaduw van *Maus* vandaan en bekijk ik wat strip ons kan leren over hoe we ons het oorlogsverleden herinneren.

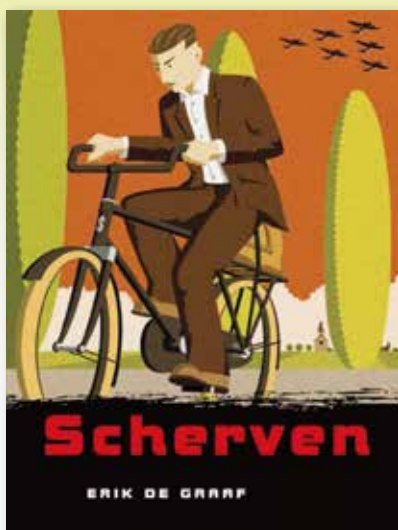
Nederlandse oorlogstrips?

Ook in Nederland was de impact van *Maus* voelbaar. Zo werkte de bekende Nederlandse striptekenaar Peter Pontiac als letteraar voor de vertaling van Spiegelmans werk. Daardoor werd bij hem het verlangen gewekt om ook het verhaal van zijn vader, die tijdens de oorlog collaboreerde als SS-oorlogsverslaggever, in stripvorm te vertellen. Het resultaat van deze zoektocht naar het verleden van Joop Pollmann noemde Peter Pontiac *Kraut* (2001).

In *Kraut* worstelt Pontiac met het feit dat hij verschillende rollen – zoon, historicus, aanklager – tegelijkertijd moet spelen om het verhaal van zijn vader te vertellen. Juist omdat hij zijn eigen positie ten opzichte van zijn vader nooit helemaal kan bepalen slaagt hij erin zo eerlijk mogelijk te blijven. *Kraut* is Peter Pontiacs particuliere verhaal over zijn vader, maar in de vele losse eindjes van het boek is ook voor de lezer ruimte om een eigen positie in te nemen ten opzichte van de geschiedenis die verteld wordt.

Doordat ze het verhaal gelijktijdig in verschillende registers kunnen vertellen, zijn strips uiterst geschikt om meerstemmige verhalen te vertellen. Niet alleen kan het ene in beeld en het andere in tekst verteld worden, ook zijn strips in staat een groot aantal verschillende soorten beelden en teksten bij elkaar te brengen op één

Fragment uit *Kraut* van Peter Pontiac.

pagina. Zo zijn er in *Kraut* pagina's die zijn gevuld met verschillende handschriften, documenten, tekeningen, scans, boeken en foto's. De lezer wordt in *Kraut* in die zin geconfronteerd met een archief waarbinnen zij/hij zelf op zoek moet naar het verleden. Niet alleen wekt Pontiac hiermee een historische ervaring tot leven, ook geeft hij op die manier lezers tot een zekere hoogte de ruimte om zelf tot een conclusie te komen over de collaboratie van Joop Pollmann.

Fragment uit *Scherven* van Eric de Graaf.

Kraut is niet de enige of de succesvolste Nederlandse strip over de Tweede Wereldoorlog. Eric Heuvel bereikte samen met de Anne Frank Stichting met het educatieve verhaal *De ontdekking* (2003) honderdduizenden kinderen over de hele wereld. Later waagde de Anne Frank Stichting zich met *Het Leven van Anne Frank: Grafische Biografie* ook aan een meer *Maus*-achtige verbeelding van het verleden. De te houterige en documentaristische stijl van Sid Jacobson en Ernie Colón doen het werk echter geen goed. Dit doet de recentere strip van het Anne Frank Fonds, van Ari Folman en David Polonsky, *Anne Frank: Het achterhuis* (2018) aanmerkelijk beter.

Fragment uit *Het Leven van Anne Frank* van Sid Jacobson.

Ook vandaag de dag worden er nog steeds Tweede Wereldoorlogstrips gemaakt. Zo brengt Erik de Graaf binnenkort het tweede gedeelte van *Scherven* uit. In *Scherven* verbeeldt De Graaf de angstige meidagen van 1940 vanuit het perspectief van een jonge soldaat. Van de stijl van het werk van De Graaf is zijn achtergrond als grafisch ontwerper goed af te lezen. Maar het zou een vergissing zijn in de rechte lijnen en egale kleurvlakken van *Scherven* een te kille benadering van het verleden te lezen. De Graaf combineert zijn grafische stijl op

doeltreffende wijze met een aangrijpend verhaal over verliefdheid en onmacht ten tijde van oorlog. Met *Scherven II* voegt de Graaf zijn eigen hoofdstuk toe aan het veel grotere verhaal van verstrippingen van het oorlogsverleden. In het proefschrift dat ik momenteel uitwerk tot boek schets ik dit bredere verhaal en laat ik zien hoe strips ons leren op een andere manier naar de relatie tussen het verleden en het heden te kijken.

Herdenking Vliegramp Tripoli

HASHTAGS DELEN IN PLAATS VAN HANDEN VASTHOUDEN

Tijdens de eerste nationale herdenking van de Vliegramp Tripoli in 2010, werden alle aanwezigen gevraagd elkaars hand vast te houden. Dit jaar, 10 jaar na de ramp, was deze vorm van samenzijn niet mogelijk vanwege de coronamaatregelen. Voor de alternatieve, online herdenking afgelopen 12 mei, was iedereen virtueel verbonden door de hashtags #10JaarTripoli en #10YearsTripoli.

Deze hashtags maakten het mogelijk om berichten op social media van betrokkenen en deelnemers te vinden en zo toch virtueel samen te zijn. Bij deze online herdenking waren voor het eerst ook internationale nabestaanden betrokken.

Van buitenlandse nabestaanden kwam veel dank en waardering. Men was zich niet bewust van het feit dat er in Nederland een monument is met ook de namen van hun slachtoffers en nabestaanden.

De herdenking is terug te zien op:
stichtingvliegramptripoli.nl/herdenking-2020

Roxane van Iperen

In gesprek met Roxane van Iperen

‘Structurele onderdrukking is echt wat anders dan een virus’

Roxane van Iperen woont met haar gezin in 't Hooge Nest, het huis dat in haar non-fictieboek met de gelijknamige titel centraal staat. Het is een huis met een bijzondere oorlogsgeschiedenis. Toen ze het huis kocht, wist ze hier niets van, maar na eerste vermoedens startte ze een zoektocht die eindigde in de eind 2018 verschenen bestseller. Het boek is inmiddels ook in het Engels en Duits verschenen en nog meer vertalingen en een verfilming staan op stapel.

Het interview zou plaatsvinden in 't Hooge Nest, maar door de coronacrisis was beeldbellen de enige optie.

Kun je parallellen tussen de coronacrisis en de oorlogstijd trekken?

‘Daar ben ik altijd heel voorzichtig in. In systematiek zitten er wel parallellen. Alles valt weg en tegelijk wordt alles heel helder. Dat heb je in iedere crisissituatie. Maar over het algemeen vind ik parallellen met de oorlog te gemakzuchtig. “Nu meer dan ooit realiseren wij ons wat vrijheid inhoudt.” Die zin hoor ik nu al overal. En dan denk ik: is dat zo? Ik zou dat zelf nooit zeggen. Structurele onderdrukking van een bevolkingsgroep op basis van etniciteit, religie en afkomst, is echt wat anders dan

een virus. Daar zit niet een menselijk construct achter, een bepaalde ideologie zoals we die in de oorlog hebben gezien. De onveiligheid van de oorlog is met niets te vergelijken. Dag en nacht moeten vrezen voor je eigen lijf en dat van je kinderen, dat is een van de ergste dingen.’

‘Ik probeerde de omgeving te betrekken bij mijn zoektocht’

In haar boek houdt Van Iperen zich ver van vergelijkingen tussen de oorlog en het heden. De oorlogstijd is al complex genoeg om te beschrijven. Het was ook inge-

Foto: Jan Willem Kaldenbach

wikkeld om erachter te komen wat er precies tijdens de oorlog in 't Hooge Nest was gebeurd. Maar Van Iperen was vastberaden.

Ieder jaar plaatste je op 4 en 5 mei een tafel voor je huis met daarop een gastenboek. Waarom?

'Ik probeerde de omgeving te betrekken bij mijn zoektocht. In het gastenboek beschreef ik kort de oorlogsgeschiedenis – wat ik tot dan toe wist – en vroeg ik om meer informatie. Uiteindelijk heeft dat gastenboek me niet veel informatie opgeleverd, behalve de bevestiging dat het verhaal echt op de een of andere manier onder de radar is gebleven. Maar tegelijk ook weer niet, want sinds het boek er is krijg ik wél reacties. Mensen zoeken contact met me en vertellen wat ze weten, maar ze vinden het moeilijk om erover te praten.

Er is dus wél kennis, maar tot op de dag van vandaag denken mensen: ik ga er niets over zeggen. Er heerst een zwijgcultuur, mensen kunnen er letterlijk niet meer over praten. En een brief naar mij schrijven is één ding, maar dan staat er in de brief: "Ik kan er nog steeds niet over praten, dus ik heb je boek aan mijn kinderen gegeven en gezegd: 'zo was het.'" Mensen ervaren op een gegeven moment blijkbaar een soort blokkade waardoor de woorden er niet meer uit komen.'

Waarom is dat?

'Dat begrijp ik ergens wel. Aan gedachten woorden geven, valideert die gedachte. Soms zijn die gewoon te gruwelijk. De lading van die woorden is ook nooit

Ilse Raaijmakers

*Historicus, senior beleidsonderzoeker/
adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog,
Vervolging en Geweld en redactielid van
Impact Magazine*

Foto: Jasper Gruijters

'Het heeft me verbaasd hoeveel mensen "nog een boek over de oorlog" willen lezen'

veranderd, omdat je ze nooit hebt uitgesproken. Als je destijds dacht: "Ik moet mijn mond houden, want mijn ouders helpen onderduikers", dan is het overduidelijk dat het gevaarlijk was om daar over te praten. Als je er vervolgens nooit meer over hebt gesproken heeft het nog exact dezelfde lading.

Je hebt gezinnen waar later veel over de oorlog werd gesproken, maar ook heel veel gezinnen waarin de ouders letterlijk afgesloten waren, emotioneel ontoegankelijk. Dat geeft dan zo'n lading op dat onderwerp, dat ik best begrijp dat je als kind denkt: als ik daar ooit een keer het deurtje op een kier zet, dan komt er zoveel los.'

Jouw boek heeft bij best veel mensen dat deurtje open gezet.

'Ja, blijkbaar. Het heeft me verbaasd hoeveel mensen "nog een boek over de oorlog" willen lezen.'

Hoe is de ontvangst in het buitenland?

'Gek genoeg ook goed. Ik dacht, dit is zo'n typisch Nederlands verhaal, maar de thematiek is universeel. Aan de ene kant heb ik geprobeerd alle stappen van de oorlog erin samen te brengen. Hoe krijg je mensen zo ver dat ze op een gegeven moment toestaan dat een onderdeel van hun eigen gemeenschap afgevoerd wordt? Dat zijn processen die nog steeds spelen en heel complex zijn. Daarnaast speelt de thematiek van: wie staan er op tegen onrecht en wie niet? Dat is eeuwig fascinerend, omdat iedereen in zichzelf een held hoopt te ontdekken,

maar we eigenlijk ook wel weten dat we allemaal lafaards zijn. Al die thema's zitten erin en blijkbaar maakt het dan niet uit dat het een Nederlandse context heeft.'

In het boek volgt de lezer het verhaal van de Joodse zussen Janny en Lien Brilleslijper, beiden sinds het begin van de oorlog actief in het verzet. Ze duiken met hun familie in februari 1943 onder in 't Hooge Nest, als de Jodenvervolging al in volle gang is. Tot ze in het laatste oorlogsjaar worden verraden en de familie Brilleslijper in de laatste trein belandt, die vanuit Westerbork naar Auschwitz vertrekt.

Hoe beschrijf je zo'n verhaal?

'Ik wilde de strategie volgen van de Jodenvervolging, hoe Janny die ooit had genoemd: "de jodenvervolging is een fuik". Dat zag ik voor me als een trechter. Het boek bestaat uit drie delen. Het eerste deel is heel wijs: de breedte van de fuik. Iedereen heeft nog bewegingsvrijheid. Het gevoel overheerst dat het allemaal wel goed komt. Niemand geloofde hoe serieus het was. Voor de lezer is het nog heel feitelijk en herkenbaar. Dan volgt het tweede deel, de periode in 't Hooge Nest. Dan begin je je als lezer echt betrokken te voelen bij de familie Brilleslijper. Je begint ook de beklemming van de razzia's en de onderdrukking te voelen. Terugzwemmen naar de opening van de fuik kan niet meer. Het laatste deel stelt het einde van de fuik voor. Voor de Joden eindigde die in de kampen. Als lezer heb je in dat laatste deel geen prettige leeservaring.'

Aan het eind van het boek zit een aangrijpende scène waarin Janny terugkomt in Amsterdam in het voorjaar van 1945. Sinds de onderduikers in juli 1944 zijn verraden en opgepakt in 't Hooge Nest, is Janny gescheiden geweest van haar man en kinderen. Ze heeft met haar zus Lien de concentratiekampen Auschwitz en Bergen-Belsen overleefd. Ze raakten daar bevriend met de zussen Margot en Anne Frank, die ze uiteindelijk samen in Bergen-Belsen hebben begraven in een massagraf.

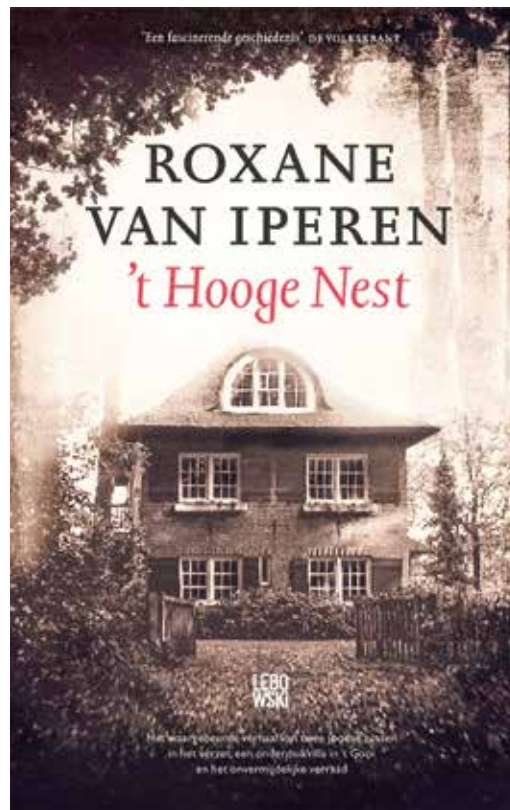
'Janny is vaak geïnterviewd, omdat ze veel kon zeggen over de laatste maanden van Anne Frank'

Van Iperen vond het schrijven van die laatste hoofdstukken moeilijk.

'Waar ik heel bang voor was in de kamphoofdstukken is de balans. Het is een heel dunne lijn tussen sentimentalisme en afstandelijkheid. Je moet heel voorzichtig zijn, zorgen dat je nooit die grens over gaat. Zeker op het allerlaatst als ze thuis komen, dan wil je wegblijven van: "en toen kwamen ze en de kinderen vielen hen in

de armen." Ik heb de feiten die ik wist – de auto waarin de zussen zaten, de kleren die ze aan hadden, de dialogen die ze voerden – gekoppeld aan de route die ze aflegden in Amsterdam. Ik wilde dat de lezer als het ware mee in de auto stapt en de spanning ervaart die wij ons nooit kunnen voorstellen: dat je terugkomt uit een concentratiekamp.

Het voordeel was dat ik documenten van allebei de zussen had: de een schreef over de ander en de ander schreef over de een. Zo wist ik dat Janny op het einde in de auto voor het eerst echt instortte en dat Lien toen kwaad op haar werd. Dan komt de klap bij mij en ik denk ook bij de lezer extra hard aan, omdat je je dan pas realiseert: die vrouw is tot in haar kern gebroken.'

Liet Janny, die zoveel mensen geholpen had in de oorlog, zichzelf helpen na de oorlog?

'Nee, dat zit natuurlijk ook in iemands karakter. Janny is vaak geïnterviewd, omdat ze veel kon zeggen over de laatste maanden van Anne Frank. In al die interviews zei ze niets over haar eigen rol in de oorlog, wat zij voor anderen gedaan had. Dat is wie zij was.'

Janny zette zich in voor de erkenning van oorlogsslachtoffers. Ze was onder andere actief voor de Stichting 1940-1945. Waarom deed ze dat?

'Ik denk dat het voor haar een soort reddingsboei was.'

Janny Brandes-Brilleslijper, circa 1956

wat trauma met lichamen doet. Het economische systeem dat we nu hebben is gebaseerd op het idee van eigen merites: alles wat je bereikt, heb je aan je eigen inzet te danken. Als je faalt heb je je niet voldoende ingezet, dat is de omgekeerde belachelijke logica daarvan.

Ons systeem is niet berekend op dit soort mensen. Als we wat meer door zouden hebben wat trauma's met mensen doen, dan zien we dat dat frontaal botst met dat maakbaarheidsideaal. Een trauma kan niet zomaar worden opgelost. Door mensen massaal naar

een psycholoog te sturen, krijgen we deze mensen niet opeens weer in de bedrading van zo'n economisch systeem. We moeten erkennen dat je een wezenlijk andere bedrading door trauma krijgt.'

Je moet haar ook weer niet romantiseren in die zin dat ze geen bovennatuurlijke vrouw was – ze had natuurlijk nog steeds heel veel pijn en leed. Ze was geen *superwoman*. Dus ik denk dat ze dat soort dingen ook heel erg nodig heeft gehad om op de been te blijven.'

Contact met lotgenoten?

'Dat was haar manier van strijden. Dat zijn de momenten waarop zij tot leven kwam. Ik denk dat dat een parallel is met bijvoorbeeld veteranen, vluchtelingen en andere zwaar getraumatiseerde mensen. Veteranen noemen dat een *battle mind*. Als je eenmaal ooit langdurige perioden in zo'n staat van zijn hebt verkeerd - een staat van overleven, van vechten, of een andere staat van adrenaline die heel lang duurt - dan is het heel ingewikkeld om nog aan de burgermaatschappij deel te nemen.'

Hoe kunnen we meer rekening houden met deze mensen?

'Solidariteit, daar komt het uiteindelijk op neer. Dat je solidair met mensen moet kunnen zijn die niet in het systeem kunnen meedraaien. Nu zeggen we tegen deze mensen: dan zoek je het maar uit, het is je eigen schuld. En dan zie je dat een enorme groep mensen gewoon niet meekomt en in de marges blijft hangen. Er moet meer ruimte komen voor deze mensen die op een hele bijzondere manier dingen kunnen bijdragen, maar dan moeten we wel minder rigide zijn. Erken dat verschillende bedradingen mogelijk zijn.'

Kan literatuur daarbij helpen?

'Literatuur is bij uitstek een van de vormen waarin je mensen opvoert die anders bedraad zijn. Als het goed is heb je na het lezen van zo'n boek over zo iemand iets meer sympathie voor het feit dat die persoon net zo menselijk is als jij en net zo hard zijn best doet. Door te lezen ga je begrijpen dat omstandigheden gewoon anders kunnen zijn en dat je die niet altijd naar je hand kunt zetten. Ik denk dat literatuur, net als andere vormen van kunst, daar wel een verantwoordelijkheid voor en een taak in heeft.'

'Ik denk dat er nog een enorm gebied is waar we niet naar kijken en dat is wat trauma met lichamen doet'

In een interview met *de Volkskrant* merkte je op: 'We realiseren ons niet half hoe getraumatiseerd mensen om ons heen zijn.' Kun je dat toelichten?

'Ik denk dat we al een heel eind op weg zijn met mensen psychisch te begeleiden, maar ik denk dat er nog een enorm gebied is waar we niet naar kijken en dat is

Eindstation Auschwitz, een heruitgave van het in 1946 verschenen boek van psychiater Eddy de Wind, stond begin dit jaar rond de bevrijding van Auschwitz volop in de belangstelling. De Wind overleefde Auschwitz en schreef kort na de komst van het Rode Leger maar nog binnen het prikkeldraad over zijn kampervaringen in een gevonden schrift. Het is een ooggetuigenverslag met literaire aspiraties, alleen al doordat De Wind het pseudoniem Hans gebruikt, zichzelf in derde persoon enkelvoud.

In zijn nawoord bij de uitgave van 1980 – daarna zou het boek tot 2020 bij het grote publiek in de vergetelheid raken – schreef hij dat hij bij de bevrijding een grote noodzaak voelde om zijn verhaal vast te leggen en te vertellen. De Wind: ‘Tegelijk wilde ik voor mijzelf een streep onder alles zetten, alsof ik me van alles wat er in me spookte bevrijden kon door het naar buiten – op papier – te verplaatsen. Een illusie.’

De literatuur als aderlating: het snijden van een wond in de illusoire hoop dat de ziekte, De Winds trauma in dit geval, met het vloeiende bloed zou verdwijnen. De Wind moet begrepen hebben wat de literatuur niet vermag.

Aderlating

Bij de grenzen van de literatuur denk ik aan wat cabaretier Micha Wertheim op het podium over zijn grote held dichter en theatermaker Bertolt Brecht zei. Wertheim vertelde tijdens een optreden dat theaters de belangrijkste plekken van ons land zijn, omdat we daar nog subversief kunnen zijn, helemaal in tijden van xenofobie en polarisatie. Wertheim vervolgde: ‘Stel je het Duitsland van de jaren dertig voor: er is een gek aan de macht, het wordt steeds xenofober. Brecht gaat daar met zijn toneelstukken tegenin. Hij uit enorme kritiek op het systeem.’ Ja, denkt het publiek, kunst is echt belangrijk! En dan de punchline, een steek onder water: ‘Kan je nagaan wat er gebeurd zou zijn als Brecht die stukken niet had gemaakt.’

Daarmee zijn we terug bij de Oorlog.

In de aandacht die er dit jaar voor de heruitgave was, werd benadrukt dat dit het enige boek was dat in Auschwitz geschreven is. Een halve waarheid overigens, want Sonderkommandogevangene Zalmen Gradowski schreef tijdens de vernietiging in de crematoria van Birkenau zijn getuigenissen. Deze zijn later in boekvorm uitgebracht. Aandacht was er ook voor het verdere leven van De Wind. Al in 1949 schreef hij het psychologische standaardwerk *Confrontatie met de Dood*, waarin voor het eerst het KZ-syndroom wordt beschreven, een oerconcept van PTSS, inclusief de *survivor guilt* van de overlevenden van de kampen. Als psychoanalyticus specialiseerde hij zich in het behandelen van mensen met oorlogstrauma's en kwam – ingehaald door het verleden – meermaals zelf in behandeling.

In 1966 was De Wind opnieuw baanbrekend, schrijft Jolande Withuis in haar boek *Erkenning*. De Wind publiceerde het artikel ‘Directe en late gevolgen van extreme belastingssituaties’ in het door psychiaters en psychologen veelgelezen *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*. Hij beschreef hoe jaren na de oorlog er in stilte werd geleden. De psychische klachten van Joodse overlevenden sleten niet, ze hielden aan of staken de kop op. Een belangrijke vaststelling in de zestiger jaren, een tijd waarin – aangejaagd door illustere namen als Hoornik, Bastiaans, Van Gasteren en Presser – de psychische gevolgen op de kaart van ons maatschappelijk bewustzijn kwamen en er niet meer vanaf gingen. Dat is ook aan De Wind te danken. *Eindstation Auschwitz* was zijn vertrekpunt, de illusie de weg vooruit.

Bart Nauta

Beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en eindredacteur van Impact Magazine

Foto: Danielle Celie Photography/HH

Sam de Graaff

Freelance journalist, schreef onder meer voor Het Parool en persbureau ANP

Foto: ANP

Drie ervaringsdeskundigen aan het woord

De zorg tijdens de coronacrisis

De Nederlandse zorg staat onder druk. Dagelijks krijgen we updates over de hoeveelheid bezette bedden op de intensive care. Maar achter die cijfers gaan persoonlijke verhalen schuil, verhalen van zorgmedewerkers. Een interview met drie van hen.

Gebroederlijk staan ze naast elkaar, premier Mark Rutte en RIVM-baas Jaap van Dissel. Maandag 9 maart. Nog geen 'intelligente lockdown', gesloten scholen of 1,5 metersamenleving. De sfeer is ontspannen. Zo ontspannen, dat Rutte zijn eigen, zojuist gegeven advies vergeet en Van Dissel een hand geeft. 'Oh sorry, dat mag niet meer!', roept de premier.

Nog veel persconferenties en briefings zouden volgen, zij het op ernstigere toon. Vaak met Van Dissel, voluit directeur van het Centrum Infectiebestrijding van het

RIVM. Soms ook met Diederik Gommers, voorzitter van de Nederlandse vereniging voor Intensive Care. In de talkshows zat vrijwel niemand zo vaak aan tafel als viroloog Ab Osterhaus. De medisch experts groeiden, zij het tegen wil en dank, uit tot BN'ers. Nederland raakte met hen bekend, ze werden het gezicht van de corona-aanpak.

Maar er zijn meer gezichten van die aanpak. Zo veel mensen die niet op tv verschijnen, maar zich elke dag keihard inzetten om het Nederlandse zorgstelsel door de crisis te loodsen. In dit artikel komen drie van hen aan het

woord. Alle drie werken ze in de zorg, maar in verschillende beroepen. Wat is de impact van het coronavirus op hun sector? Verwachten ze dat hun beroep blijvend

is veranderd? Hoe staan ze tegenover de toegenomen waardering voor hun werk, het klappen voor de zorg? We leggen het aan hen voor.

Tamara Kantelberg (48),
ambulanceverpleegkundige

‘Op de ambulance is geen dag hetzelfde. De ene keer sta je in een casino, de andere keer in een bordeel. En we doen van alles, van besteld vervoer tot een complexe trauma-casus. Ik ben opgeleid als verpleegkundige en ben me daarna gaan specialiseren voor een functie op de spoedeisende hulp. Inmiddels werk ik al zeventien jaar op de ambulance.

Over het algemeen hebben we zo’n vijf of zes ritten per dienst van acht uur. Nu komen we hooguit aan twee. Het is een vreemde gewaarwording dat de drukte uitblijft, terwijl we zijn voorbereid om de verwachte hoeveelheid coronapatiënten aan te kunnen. Aan- en uitkleed-procedures, scholingen, extra diensten. Zelfs de niet aan corona gerelateerde ritten blijven uit. Ik denk dat mensen niet naar het ziekenhuis durven.

Onlangs zijn we twee keer naar Brabant geweest om patiënten over te plaatsen. Volledig ingepakt komen we een patiënt ophalen. Vaak gaat het om oudere, kwetsbare mensen. We hadden onder anderen een Marokkaanse meneer die amper Nederlands sprak. Het was daardoor moeilijk hem te begeleiden. Dan woon je daar in Brabant en lig je opeens in een ziekenhuis in Zoetermeer, zonder dat de familie mee kan.

Weet je, we zijn wel wat gewend op de ambulance. We moeten emotionele afstand proberen te houden, hoe lastig ook. In tijden van corona is dat lastig. Negen van de tien patiënten vervoeren we alleen. Dat betrek je op jezelf: wat als ik mijn partner alleen zou moeten laten gaan?

De enige die dat echt begrijpt, is een collega. Thuis kan je dat gevoel niet overbrengen. Ze verstaan het, maar voelen het niet. Ik werk in een team van zo’n dertig mensen. Tijdens een dienst zitten we in een soort appartement, inclusief woonkamer en keuken. Daar wachten we op een oproep. Als je met z’n tweeën in een nachtdienst zit, gaan de gesprekken vaak diep.

Momenteel wordt van alles bij de ambulancepost langsgebracht. Bloemen, taarten. Het is ongemakkelijk, eerlijk gezegd. Natuurlijk is de waardering fijn, maar we zijn dit niet gewend. Ook voor de coronacrisis werkten we keihard. Dan zat ik op de treeplank van de ambulance en dacht ik: ze hebben geen idee hoe zwaar het soms is. Maar goed, we hoeven ook niet opgehemeld te worden. Dit is ons vak, hier zijn we goed in. Daar ben ik trots op.’

Monique Hoefnagel (33),
gedragsdeskundige voor mensen met een verstandelijke beperking

‘Bij ons in Brabant ging alles snel op slot, dus ik werk al weken thuis. Ik werk bij Dichterbij, een organisatie die

ondersteuning biedt aan mensen met een verstandelijke beperking. Als gedragsdeskundige ben ik betrokken bij hoe we de zorg inhoudelijk inrichten. Normaal heb ik veel overleg met collega’s op de werkvloer en observeer ik cliënten. Dat kan nu alleen op afstand. Als ik meerdere woningen betreed, kan ik het virus verspreiden.

Ik voelde me machteloos. Mijn collega’s in de directe zorg waren keihard aan het werk en ik zat hier maar, werkend vanuit huis. Ik vond het moeilijk een rol van betekenis te pakken. Nu we enkele weken verder zijn, is er meer structuur en organisatie. Ik kan beter op afstand adviseren. Met een telefoontje of kaartje probeer ik collega’s een hart onder de riem te steken.

Bij Dichterbij bieden we zorg aan een brede groep cliënten. Een deel woont bijvoorbeeld semi-zelfstandig. Die

hebben een eigen appartementje en krijgen een deel van de dag zorg. Andere cliënten zijn 24 uur per dag bij ons. Zij hebben dag en nacht zorg nodig.

Onze cliënten mogen geen bezoek ontvangen. Ze zien hun familie niet, of hoogstens door het raam. Buiten komen ze alleen om een rondje te wandelen. Mijn collega's proberen uit te leggen waarom, maar voor veel cliënten is dat lastig te begrijpen. Naarmate het langer duurt, raakt de rek er bovendien uit. We proberen het te ontmoedigen, maar sommige cliënten leven toe naar de persconferenties van Rutte. Het valt ze tegen als de maatregelen niet worden opgeheven.

We hebben een bedrijfsopvangteam dat collega's ondersteunt bij heftige incidenten. Dat team wordt nu veel ingezet voor medewerkers op locaties waar het virus is

uitgebroken. Op sommige woonlocaties zijn meerdere cliënten overleden. Begeleiders werken soms meer dan tien jaar met de cliënten samen. Dat is heel heftig.

Ik heb psychologie gestudeerd en ben afgestudeerd orthopedagoog-generalist. Ik vind het fijn om iets bij te dragen, zeker voor zo'n kwetsbare groep als waarmee ik werk. Onze cliënten zijn ontzettend dankbaar, bij de kleinste dingen. Diezelfde drive zie ik bij veel collega's: ze willen iets voor een ander doen.

Maar juist nu is het belangrijk dat iedereen zichzelf in de gaten blijft houden. In tijden van stress is het moeilijk stilstaan bij wat je nodig hebt. Op een locatie waar meerdere cliënten waren overleden, vroegen we of mentale ondersteuning nodig was. Collega's zeiden van niet, maar we hebben toch proactief het opvangteam ingezet. Achteraf werd dat erg gewaardeerd.

Nynke Klaassens (58),
specialist ouderengeneeskunde

'Op dit moment heb ik twee banen, ik werk als zzp'er. Twee dagen per week werk ik bij de GGZ in Beverwijk. Ik stel de diagnose dementie. Normaal doe ik huisbezoeken, nu gaat veel via de telefoon. Soms kan ik een diagnose stellen, maar vaak zeg ik: ik moet nog maar zien of dit dementie is.

Drie dagen per week werk ik in verpleeghuizen, twee in totaal. Daar ben ik specialist ouderengeneeskunde. Meestal heb ik contracten van ongeveer een jaar bij tehuizen waar ze niet genoeg artsen hebben. Ik werk vaak op de revalidatie-afdeling, maar nu in de longstay.

Op meerdere afdelingen in het verpleeghuis is een covid-uitbraak. Als dokter of verpleegkundige moeten we ons goed beschermen. Niet met die supersoonse spullen uit het ziekenhuis, maar met een plastic schort, mondkapjes, brillen en handschoenen.

'We wassen onze handen natuurlijk, maar dit is plus, plus, plus. Hogere infectiegeneeskunde.'

Op zich is dat voldoende. Maar een deel van het personeel is onvoldoende getraind. Logisch: in een verpleeghuis kennen we dit niet. Toen het virus eenmaal binnen was, greep het snel om zich heen. Dat bewijst dat je onvoldoende bent voorbereid. Binnen 2,5 week hadden we veel zieke bewoners en verpleegkundigen.

Dat is vreselijk. Iedereen is angstig. Het is een combinatie van de angst om een bewoner te besmetten, zelf besmet te raken en om je eigen kinderen of echtgenoot te besmetten. Kennis van hygiënisch werken ontbreekt. Althans, op dit niveau. We wassen onze handen natuurlijk, maar dit is plus, plus, plus. Hogere infectiegeneeskunde. Met name de verpleging is bang. Onze psychologen zijn hard aan het werk. Ze zijn er normaal voor de bewoners, maar nu ook voor de eigen medewerkers. Veel verpleegkundigen vinden het bovendien lastig om een zieke bewoner te isoleren. Ze werken op individueel niveau: ze proberen de kwaliteit van leven beter te maken. Zelf kan ik het relativeren. Ik weet waarom het moet.

Sinds afgelopen week krijgen we hulp van militair verpleegkundigen. Wij hebben ook goede mensen, maar deze lui zijn zó goed getraind. Ze weten precies wat er moet gebeuren. Mijn collega's en ik hebben een app-groep waarin we veel delen. Een van hen stuurde een blij bericht. Met de militair verpleegkundige had hij de hele ronde gelopen, iedereen gezien én geleerd hoe je op de juiste wijze je beschermende jas moet uittrekken.'

Bij veel initiatieven die ik in de aanloop naar het jubileumjaar 75 jaar vrijheid, tijdens conferenties, presentaties of online ben tegengekomen, staat het reflecteren op de persoonlijke betekenis van 'vrijheid' centraal. Met name wanneer deze initiatieven gericht zijn op jongeren. Wat is vrijheid, en wat betekent dat voor jou? Dat zijn vragen met een caleidoscopische veelheid aan mogelijke antwoorden, en die misschien juist daarom een tijdloze urgentie hebben.

Oorlog is ónvrijheid, daar kunnen we het denk ik snel over eens worden. Maar de meeste Nederlanders, met name jongeren, hebben geen oorlogservaringen of iets dat daarbij in de buurt komt. In Nederland leven we al 75 jaar in vrijheid. Maar hoe definieer je vrijheid als je onvrijheid niet kent?

Mijn vrijheid, jouw veiligheid

Het vergelijken van de Tweede Wereldoorlog met de huidige coronacrisis is historisch gezien een zinloze exercitie, met risico's op de vergelijking van leed en de simplificering van processen in de geschiedenis. Dat gezegd hebbende, kunnen we wel stellen dat iedereen in Nederland tijdens deze coronacrisis geconfronteerd wordt met een inperking van vrijheden: vrijheden die de basis vormen van wat wij als een normaal, sociaal, productief en zinvol leven beschouwen. Met consequenties die voor velen op bijvoorbeeld financieel of psychisch niveau hard aankomen: mensen die net al hun spaargeld in een nieuwe horecaonderneming hebben gestoken, of ouderen in verzorgingshuizen die niet kunnen uitkijken naar een familiebezoek. Allemaal om de gezondheid van jezelf en de ander te beschermen.

Crisis laat zien dat mensen in staat zijn om relatief snel aan een nieuwe werkelijkheid te wennen. Het thuiswerken, het Skypen met familie en vrienden, en in mijn geval het virtueel vieren van mijn verjaardag voelde na twee weken thuisisolatie eigenlijk al niet meer heel vreemd. Uiteraard is mijn beleving van deze crisis, als iemand die haar werk veilig aan een bureau doet, onvergelijkbaar met bijvoorbeeld die van de mensen aan de IC-bedden die dagelijks oog in oog staan met mensen op het randje van leven en dood. Ik vraag me af of confrontatie met de dood überhaupt kan wennen.

Wanneer de coronamaatregelen worden versoepeld, het virus bestreden kan worden en dat wat we ooit normaal vonden weer in zicht komt, zou het zonde zijn als het besef dat de dagelijkse vrijheden een groot goed zijn weer ongemerkt naar het onderbewuste zou wegglijden. Ook zou het pijnlijk zijn als de hoop die er is voor ná deze crisis, zoals bijvoorbeeld een duurzame waardering voor mensen in de zorg en in het onderwijs, metertijd toch weer uit het oog wordt verloren. Hoop en teleurstelling gaan helaas altijd hand in hand. Zo schreef het voormalige verzetsblad *Je maintiendrai*, eind 1946: 'Wat was de vrede mooi toen het nog oorlog was'.

De onverwachte twist in dit jubileumjaar 75 jaar vrijheid brengt ons op haast ironische wijze dicht bij onze kernwaarden dan we op eigen initiatief hadden kunnen regisseren. De huidige crisis heeft de wisselwerking tussen vrijheid en veiligheid op scherp gezet. Elke keuze die je tijdens deze crisis maakt is een beperking van één van de twee. 'De vrijheid van de een, die mag niet ten koste gaan van de gezondheid van de ander', zoals Mark Rutte het treffend verwoordde. Maar net als aan deze nieuwe coronawerkelijkheid zullen we ook aan vrijheid, als we die ooit weer terugkrijgen zoals we die hiervoor kenden, uiteindelijk snel weer wennen.

Lucia Hoenselaars

Beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolg en Geweld en eindredacteur van Impact Magazine

Foto: Shutterstock

Gielt Algra

*Politicoog en onderzoeker bij het
Veteraneninstituut*

De Eerste Wereldoorlog en de Verloren Generatie

Foto: Spaarnestad Photo/HH

Rustende Engelse troepen in een loopgraaf, juli 1916.

Een hele generatie veteranen boog zich na de Eerste Wereldoorlog over de vraag hoe zij de gruwelijkheden moesten verwerken. De verwerking bleek vaak een worsteling. Hun geschriften zijn er getuigen van.

‘There seemed to be nothing left in the world, for I felt that Roland had taken with him all my future and Edward all my past.’ Zo typeerde Vera Brittain in haar boek *Testament of Youth* (1933) hoe ingrijpend het verlies van haar verloofde Roland en haar broer Edward was. Zij had als verpleegster aan het front gediend en zou als zovele anderen in het Interbellum haar ervaringen leidend maken in haar werk.

Hoe moesten het immense verdriet en de opofferingen van de Eerste Wereldoorlog een plaats krijgen? Een hele generatie schrijvers die zelf in de oorlog gediend hadden, zou verslag van de worsteling rond die vraag doen, een worsteling met hun herinneringen. Waar aan de ene kant

velen het zo snel mogelijk achter zich wilden laten en er niet mee geconfronteerd wilden worden, maakten anderen zich zorgen dat hun offers vergeten zou worden. Deze generatie schrijvers werd bekend als *the Lost Generation*. Wellicht de bekendste van hen was Erich Maria Remarque. In zijn wereldberoemd geworden boek *Im Westen Nichts Neues* (1929) trok hij de lijn van de onbekende soldaat, de gesneuvelde, door naar de onbekende veteraan, de levende. De inleiding op de kaft van het boek sprak boekdelen: ‘Dit boek wil noch een aanklacht noch een bekentenis zijn. Het wil alleen een poging wagen verslag uit te brengen over een generatie die door de oorlog vernield werd, ook als ze aan zijn granaten wist te ontkomen.’ Het was natuurlijk wel een aanklacht. Hun lijden, zo blijkt

uit de titel, was immers *geen nieuws*. Het boek verhaalt van een groep Duitse middelbare scholieren, die opgezweept door de nationalistische retoriek van de leraar - lees de staat - zich enthousiast als vrijwilligers melden en dat met de dood in de loopgraven moeten bekopen.

Modris Eksteins, de Canadese auteur van *Lenteriten, de Eerste Wereldoorlog en het ontstaan van de nieuwe tijd* (1990) beschreef de essentie van Remarque's boek als volgt: 'De soldaten kunnen op geen enkele manier ontsnappen aan de tot routine verworden slachtpartij; ze zijn ten dode opgeschreven. Ze sterven schreeuwend, maar hun stemmen worden niet gehoord; ze sterven vol toewijding, maar tevergeefs. De wereld achter de kanonnen kent hen niet, kan hen niet kennen.' Hij beschouwt het boek dan ook vooral als commentaar op de naoorlogse geest: een gevoelloze maatschappelijke orde, die verantwoordelijk was voor de oorlog maar geen oplossingen had voor de problemen en aspiraties van de oud-strijders.

'Er was niemand overgebleven om de hoogte- en dieptepunten van mijn herinnering mee te delen'

Niet-wetende kinderen

In opvolging van *Im Westen Nichts Neues* schreef Remarque *Der Weg Zurück* (1931). Waar hij in zijn eerste boek verslag wilde doen van wat zijn verloren generatie allemaal had doorstaan, gaf hij in zijn tweede aan dat veteranen gebukt gingen onder de verschrikkelijke herinneringen van de strijd. Zo gaat de hoofdpersoon met twee kameraden op bezoek bij een vierde kameraad die in een krankzinnigeninrichting is opgenomen. Deze vierde kameraad smeekt hen hem mee te nemen naar het dorp Fleury, bij het slagveld van Verdun. Hij loopt met een idee rond: als hij het dorp nou eens kan herinneren in vreedestijd, dan zou hij zijn traumatische herinnering achter zich kunnen laten. De hoofdpersoon en de twee andere kameraden bespreken op de terugweg zijn situatie en komen tot de slotsom dat ze allen min of meer aan hetzelfde trauma lijden.

Als oplossing komt één van hen met een kinderwens: 'Kinderen zou je moeten hebben - kinderen die nergens iets van weten.' Ziehier het fenomeen van de veteraan die zelf nooit wat over het verleden vertelt. Ook Vera Brittain sprak dit verlangen naar 'niet-wetende kinderen' als oplossing uit. Tegelijkertijd verachtte zij het idee dat haar herinneringen zouden vervagen: 'Er was niemand

Erich Maria Remarque, 1939

overgebleven om de hoogte- en dieptepunten van mijn herinnering mee te delen. Naarmate de jaren verstreken en de jeugd me verliet en de herinneringen vervaagden, zou er een steeds diepere duisternis neerdalen over de jonge mannen die eens mijn tijdgenoten waren.'

Vergeetmachine

Het was zeker zo dat vele oud-strijders in het Interbellum een bewust en opgelegd zwijgen vermoeden over wat hen in de oorlog was overkomen en dat als oorzaak zagen waarom ze alleen waren komen te staan. De meesten zouden echter volgens German Werth, de Duitse militaire historicus die vele veteranen interviewde, twee zaken benadrukken: blij 'heel' uit de oorlog gekomen te zijn en het gevoel hebben dat hun vier jaar ontnomen was door dat opgelegde zwijgen. Volgens Werth was dat juist weer iets wat de beroemde auteur Ernst Jünger, gedecoreerd veteraan uit de Eerste Wereldoorlog, aanzette tot het schrijven van zijn publicaties. Hij verzette zich tegen het idee dat de vier jaren niets hadden gebracht. Alsof de gehele naoorlogse gemeenschap, inclusief de veteranen die verder en vergeten wilden, hem die vier jaren oorlog, die zo belangrijk voor hem waren, alsnog wilde ontnemen. Voor Jünger was die oorlogservaring belangrijk omdat

'half vergeten waarden' van de mannelijke gemeenschap in ere werden hersteld. Dat zouden oud-strijders meenemen na de oorlog. 'Men voelt weer het bloed in de aderen, lot en toekomst, die zich samenspannen - dat zal men later merken in het land', aldus Jünger. In zijn beroemde werk: In *Stahlgewittern* (1920) en later ook in *Waldchen 125* (1925) zou hij op een prozaïsche manier verslag van zijn oorlogservaringen doen. Op hoge leeftijd, Jünger werd 102 jaar oud, zou hij op

Net als de doorzichtige vijvers waarvan het heldere water op een bed van slijk rust, zeeft het mensenhart de herinnering en onthoudt het alleen de mooie dagen

zijn werk terugkomen en vaststellen dat zijn werk een afscheid van de Homerische helden was geweest. 'De soldaat is als levende onzichtbaar geworden en als dode onbekend', werd een bekende uitspraak van hem. Geen ander heeft met zijn herinneringen, waarbij hij zichzelf het liefst als seismograaf beschouwde die een aardbeving optekende, zoveel controverser opgeroepen. Vooral omdat hij de oorlog omschreef als een bijna magische en mooie ervaring. Het werd niet op prijs gesteld. Toch liepen links en rechts van het politieke spectrum met hem weg, om te eindigen bij de herdenking van de slag bij Verdun in 1984, waar hij prominent als eregast achter de hand in hand staande Kohl en Mitterand stond.

De Franse auteur en veteraan Henri Barbusse, die net als Jünger en Remarque veelal als spreekbuis van de oud-strijders werd gezien, sprak in zijn boek *Le Feu* (1916) over de mens als 'vergeetmachine'. Aan het einde van het boek vragen de soldaten zich af hoe ze al hun ellende moeten overbrengen, maar realiseren dan dat ze alles zelf ook zullen vergeten: 'Ach, als ze het [de verschrikkingen, red]. zich eens zouden herinneren! riep de één uit. Als ze het zich zouden herinneren, zei de ander, dan zou er geen oorlog meer zijn. Prachtig, voegde een derde daar aan toe: ja, als ze het zich herinneren, zou de oorlog minder nutteloos zijn dan 'ie is!'

'Wanneer de spade van de boer jullie graf omwoelt'

Roland Dorgeles, eveneens veteraan, liet zijn hoofdpersoon in zijn boek *Les Croix des Bois* (1919), ook over de rol van zijn eigen herinnering nadenken. Mijmerend in het aanzicht van de duizenden houten kruizen die ze voor hun gesneuvelde kameraden op hun graven had-

den gezet, spreekt hij met een schuldgevoel tot hen: 'Het is waar: we zullen vergeten. O! Ik weet het wel, dat is afschuwelijk, dat is wreed, maar waarom zou je daar verontwaardigd over zijn? Het is menselijk... Ja, er zal geluk zijn, er zal vreugde zijn zonder jullie, want net als de doorzichtige vijvers waarvan het heldere water op een bed van slijk rust, zeeft het mensenhart de herinnering en onthoudt het alleen de mooie dagen. Het leed, de haatgevoelens, de eeuwige gevoelens van spijt: het is te zwaar, dat alles zinkt naar de bodem. We zullen vergeten. Als dorre bladeren zullen de rouwsluiers vallen. Het beeld van de gesneuvelde soldaten zal langzaam verdwijnen uit het vertrooste hart van degenen van wie ze zoveel hielden. En alle gestorvenen zullen voor de tweede keer sterven. Nee, jullie marteling is niet ten einde, kameraden van me, en het ijzer zal jullie nogmaals verwonden, wanneer de spade van de boer jullie graf omwoelt.'

De herinnering maakte deze veteranen wie ze waren, maar dat wat ze waren was tegelijk iets wat ze achter zich wilden laten. Inclusief de herinnering aan wie ze waren voor de oorlog. Want daar lag ook een deel van hun schuld. Zij waren het zelf geweest die als slaapwandelaars de oorlog waren ingegaan. Aanvankelijk enthousiast, maar naderhand beseften ze hoe naïef ze geweest waren.

Dat herinnering ook schuld draagt, daar wijst de Amerikaanse schrijver F. Scott Fitzgerald op in *Tender is the Night* (1925). Herinnering is dan één van de oorzaken van de tragedie van de Grote Oorlog. Hij komt daarmee in de buurt van Jünger, die in zijn vooroorlogse zelfverklaringen zag die hem maakten tot de strijder die hij was geweest - en waar we afscheid van moesten nemen.

In het boek bezoeken de hoofdpersoon en enkele van zijn vrienden het voormalige slagveld van de Somme. Daar legt de hoofdpersoon uit dat deze slag nooit meer gevochten kan worden. Vooral niet omdat de mensen met de onaangetaste herinneringen en de romantische denkbeelden van toen, nu niet meer bestaan. Over dat verloren leven zegt de hoofdpersoon: 'Je had er een onaangetaste sentimentele uitrusting voor nodig, die verder terugging dan wat je zelf kon herinneren. Je zou Kerstmis moeten herinneren en de briefkaarten met de kroonprins en zijn verloofde, en de kleine cafés in Valence en de biergartens op de Unter den Linden en de trouwerijen op het gemeentehuis en naar de derby gaan, en je grootvaders bakkebaarden.'

Hervertelling van grootmoeders oorlogstrauma

Kleinkind van een dode kamer

Dichter Ellen Deckwitz werkte vijf jaar aan een dichtbundel waarin zij de oorlogsherinneringen van haar Indische grootmoeder vertaalde in een stromende mix tussen proza en poëzie. In *Hogere natuurkunde* laat zij zien in welke verscheidenheid aan vormen trauma's nog generaties lang hun weg kunnen blijven zoeken.

Ellen Deckwitz

Als enige op de hoogte

Eigenschappen slaan soms een generatie over. Waar jij, in navolging van je nog steeds soepele grootmoeder, met gemak je benen in je nek kunt leggen, zie je je moeder stuntelen om haar tenen aan te raken. Terwijl jouw vader en dochter vol vuur ieder aan één kant van het schaakbord plaatsnemen, vraag jij je af waarom die tactische scherpzinnigheid jou heeft overgeslagen.

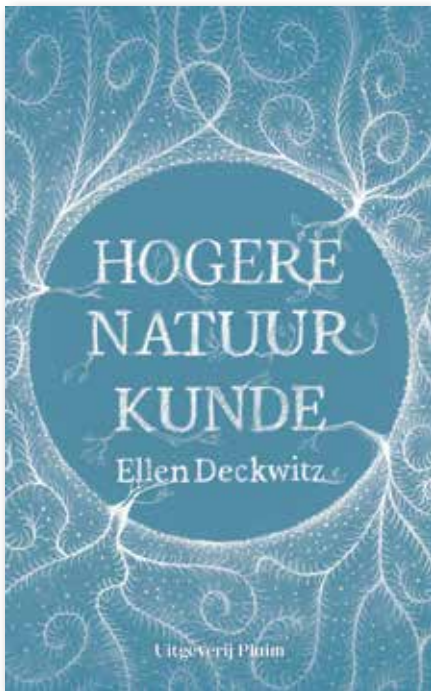
Zo kunnen ook een oorlogsverhaal en het bijbehorende trauma zich gedragen, laat Ellen Deckwitz (1982) zien in haar geprezen bundel *Hogere natuurkunde*. Nadat haar Indische grootmoeder overlijdt, ontdekt Deckwitz dat zij als enige van haar familie op de hoogte is van de schokkende gebeurtenissen in het Japanse interneringskamp waar haar oma tussen 1942 en 1945 verbleef, en waar zij werd gemarteld, verkracht en haar eigen moeder begroef. In een vorm die het midden houdt tussen poëzie en proza legt Deckwitz de oorlogsherinneringen van haar oma bloot, die haar grootmoeder niet op haar eigen kinderen, maar wel op haar overdroeg.

Reisverhaal, mythe, getuigenis

In *Hogere natuurkunde* vermengt Deckwitz reisverhaal, mythe en getuigenis met elkaar om gestalte te geven aan het verhaal dat haar werd toegefluisterd. De dichtster won met haar debuut *De steen vreest mij* in 2012 direct de C. Buddingh'-prijs en heeft inmiddels al verschillende bundels en theaterstukken op haar naam staan. Ze schreef vijf jaar aan de bundel *Hogere natuurkunde*, vertelde de dichtster in interviews, maar Deckwitz werkte

Anne van den Dool

Literatuurwetenschapper, auteur en cultureel journalist. Deze zomer verschijnt haar tweede roman over haar Indische familiegeschiedenis

Foto: Ermer/Wieldraaier

‘Wie je lijf heeft, heeft gelijk’, legt grootmoeder uit als ze terugdenkt aan de martelingen van de Japanners

eigenlijk al veel langer aan dit idee. Al in haar kindertijd ondervroeg ze haar Indische vrienden, hun ouders en grootouders over de Japanse interneringskampen waar zij hadden verbleven.

Zo ontdekte ze dat het vaker voorkomt: grootouders die zich niet naar hun kinderen maar wel naar hun kleinkinderen toe uitlaten over al het gruwelijks dat ze tijdens de oorlog is overkomen. Het gruwelijks dat zich in het openingsgedicht van *Hogere natuurkunde* direct openbaart via een klassiek beeld van een getraumatiseerde: hijgen, grijpen naar de borst. De grootmoeder krijgt van de dokter ‘roze pilletjes’, ‘zo fijn dat het wel bloemblaadjes leken’ – medicijnen die de familie later terugvindt op het boudoir, met honderden verstopt achter de foto’s van grootmoeders ouders, waar ze als herdenkingskransen liggen opgesteld.

Geest en lichaam in gevecht

Het lichaam en de geest van de grootmoeder vechten samen tegen alles wat zij op jongere leeftijd te verwerken hebben gekregen. De geest blijft zich verzetten, wringt zich:

‘in allerlei bochten om het lijf waarin hij al veel te lang vastzat te breken, beukend tegen aderen die door medicatie in tralies waren veranderd’

Het lichaam van de grootvader – in ieders ogen ‘een uiterst nette man’ – bezweek al eerder. Op zijn vierentwintigste ging hij ten onder aan de talloze traumatische ervaringen die hij in zijn organen had geabsor-

beerd. Zelfs de warmte van zijn handen was een teken van de geluiden die niet konden ontsnappen en die ‘de botten van binnenuit verteerden’. Na zijn dood blijkt uit lichamelijk onderzoek dat schokgolven jarenlang zijn beenderen hebben uitgehold. Trauma’s hebben de grootvader als het ware van binnenuit vernietigd.

Het lichaam is de plek waar alles in Deckwitz’ bundel gebeurt. Zolang je dat beschermt, kan niemand je breken. Andersom geldt hetzelfde. ‘Wie je lijf heeft, heeft gelijk’, legt grootmoeder uit als ze terugdenkt aan de martelingen van de Japanners. Wanneer ze eenmaal je lichaam binnendringen, ben je verloren: ‘Het ergste zijn [...] niet de bewakers. De ware martelkamer is je lichaam, ieder zintuig dat in brand staat.’

Achtervolgd door achterdocht

Het is Deckwitz die deze tergende verhalen van jongs af aan aanhoort en via deze bundel aan haar lezers doorgeeft. Ze waadt door haar grootmoeders herinneringen en hoort in gedachten haar waarschuwingen – blijf uit de volle zon, eet pepers en bananen, schop lange mannen tegen de knieën – terwijl wat ooit Nederlands-Indië was zich in geuren en kleuren aan ons openbaart. Zo ontpopt *Hogere natuurkunde* zich langzaam maar zeker tot een levendig reisverhaal, waarin we ook de koortsachtige verhalen van andere inwoners van Nederlands-Indië aanhoren: over een opa die zoveel dorst had dat hij petroleum dronk, een oudtante die spoorloos verdween. Deze figuren naderen de ik in de bundel steeds dichter, hun verhalen zich steeds

heviger aan haar opdringend, totdat verder lopen niet meer gaat:

'het struikgewas ritselt, geweren verdwijnen onder de bladeren, wortels bedekken de munitie.

*Ze laten me het meer in lopen
mijn voeten zakken in de koele droesem, wier strijkt langs mijn enkels,
het water komt tot de heupen, klotst tegen mijn venusheuvel,
de demonenkoning ving de gier en hieuw zijn vleugels af.'*

Niet voor niets leert de ik-figuur – door haar oma aangesproken met 'kleintje' – op die reis eerst de woorden voor eten, dan voor wapens, en tot slot pas voor familie. Dat is de tekenende hiërarchie die op haar tocht heerst, waarin de achterdocht van haar grootmoeder haar steeds op de vlucht doet slaan. De ander is een bron van gevaar: hij kan een wapen dragen, je eten stelen, je tegen de vlakke duwen. 'Mensen zijn ongevaarlijk zolang ze geen honger hebben', is haar oma's levensmotto.

De grootmoeder laat steeds tussen haakjes van zich horen en sluipt zo steeds dieper Deckwitz' gedachten in. Het is een taaie dame, zo wordt al snel duidelijk: 'ik vrat adders', laat ze ons weten,

*'snapte niet
waar ze zo moeilijk over deden
hoe ze met hun geknakte ruggengraten
en geknakte koppen naar de boten
stommelden,
maar oké ik heb ook gewoon een groot talent
voor overblijven'*

Een 'kogelvrije vitrine' is ze, 'waar elke verlossing op afschampt'.

Leven in stilte

Het lichaam is in *Hogere natuurkunde* een ruimte die geluiden wel of niet binnenlaat, zich wel of niet weet te weren tegen gevaren van buitenaf. Waar het buiten een en al chaos en rumoer is, bestaat het familiehuis slechts uit gestolde klanken. Het miniemste geluid is al genoeg om de stilte te laten ontsporen: 'Trek een streepje bloemetjes-behang / van de muur en ze horen tanks', legt de verteller aan ons uit.

Vanuit dat principe kunnen we ook de titel van de bundel verklaren. Tijdens een blokuur natuurkunde op de middelbare school leert de jonge Ellen over het principe van de dode kamer: een ruimte waarin geluidsmetingen worden verricht en die bedekt is met materiaal dat geluid maximaal absorbeert, elke echo in zich opneemt. Zo'n kamer, begrijpt

ze, kan zelfs een negatieve geluidssterkte hebben. Op dat moment realiseert zij zich dat ze afstamt 'van de allergrootste dode kamer':

*'Mijn grootvader absorbeerde talloze verhalen,
ieder geluid dat ze hadden kunnen veroorzaken
werd opgenomen door organen, slijmvlieslagen,
geen vonk ontkwam'*

Grootmoeders trauma werkt ook na de oorlog nog lang door, laat Deckwitz zien. Al op jonge leeftijd föhnt grootmoeder haar kleindochters haren op de heetste stand, opdat ze weet hoe het is om vijf uur lang in de brandende zon te knielen voor de Japanse vlag. Ook herkent Deckwitz het wantrouwen van haar grootmoeder jegens andere mensen in zichzelf. Wanneer ze met haar geliefde in bed ligt, wacht ze totdat hij haar pijn zal doen. 'Aardig doen is makkelijk totdat iemand van je houdt', fluistert oma haar in.

Altijd vooraan

Deckwitz eindigt haar relaas met een vooruitblik naar de Dodenherdenking op de Dam op 4 mei 2025, waar de ik-figuur opnieuw wordt overvallen door achterdocht: 'er zijn te veel anderen', denkt zij, 'er is / te veel adem die tegen mij kan worden gebruikt'. De twee minuten stilte voelen als een toneelstuk waarin zij samen met haar familie moet doen alsof al het leed inmiddels geleden is, alsof ze immuun voor honger zijn, de stilte inmiddels kunnen verdragen, vaderlandsliefde niet als een infectieziekte zien. De familie ontspoot: ze beginnen stenen te gooien naar omstanders, delen hoeken kopstoten uit, verbrijzelen neuzen en richten zo een bloedbad aan.

Daar, in die menigte, herkent de ik-figuur direct de mensen die met dezelfde gruwelbeelden besmet zijn als zij: 'de ouders die van niets weten, / de grootouders die niet met hun kinderen / maar wel met hun kleinkinderen spraken', de mensen die uit pure overlevingsdrang telkens weer vooraan in de menigte eindigen, of het nu om

deze kolkende mensenmassa, een demonstratie of de wachtrij voor een NS-bus gaat. Ten koste van anderen zorgt Deckwitz ervoor dat zij veilig is, dat zij niet onder de voet kan worden gelopen.

Veel van de beelden die Deckwitz schetst zijn herkenbaar: ouders en grootouders die hun kinderen en kleinkinderen op het hart drukken niets te mogen verspillen – geen eten, geen tijd, geen adem – omdat anders alle strijd voor niets is geweest. In *Hogere natuurkunde* vinden we deze doorwerking terug in prozapoëzie met veel

‘Trek een streepje bloemetjesbehang van de muur en ze horen tanks’

wit, komma's en regels die over de pagina's heen lopen. We begrijpen hun functie: Deckwitz heeft met deze bundel een grenzeloze stroom aan beelden tot leven geroepen, een trauma verbeeldend dat nog geen einde gevonden heeft.

Nederlandse vrouwen in het Japanse interneringskamp Ambarawa (Semarang, Midden-Java), 1945.

Foto: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/fotograaf onbekend

NARRATIEVE EXPOSURE THERAPIE (NET)

Een 4-daagse opleiding waarin het levensverhaal van de client centraal staat. Na uitgebreide psycho-educatie wordt een levenslijn gelegd waarna de gebeurtenissen chronologisch worden gereconstrueerd en doorgewerkt, waarbij imaginaire / narratieve exposure plaatsvindt en de gebeurtenissen in hun context worden besproken. NET is een kortdurende, evidence-based behandelvorm, specifiek ontworpen voor de behandeling van de (complexe) posttraumatische stress stoornis (PTSS) ten gevolge van meervoudige traumatiserende gebeurtenissen (bijvoorbeeld bij vluchtelingen, militairen of getroffenen van vroegtijdig seksueel misbruik).

SUPERVISIEMIDDAG NET

Na het afronden van de 4-daagse NET opleiding onder supervisie werken aan NET-vaardigheden onder leiding van een ervaren NET behandelaar/supervisor

BEKNOPT ECLECTISCHE PSYCHOTHERAPIE VOOR PTSS (BEPP)

In de 4-daagse BEPP opleiding worden de werkzame elementen uit verschillende therapierichtingen op een logische manier samengebracht, zoals psycho-educatie, imaginaire exposure, gebruikmaking van brieven schrijven en memorabilia, psychodynamische inzichten in de betekenisfase en een afscheidsritueel.

TRAUMATISCHE ROUW

Tijdens de 2-daagse opleiding maken de deelnemers kennis met diagnostiek en behandeling van traumatische rouw en worden diverse behandelinterventies praktisch geoefend. Tevens wordt er aandacht besteed aan cultuursensitieve diagnostiek, omdat rouw in verschillende culturen verschillende uitingsvormen heeft.

BASISOPLEIDING PSYCHOTRAUMA VOOR BIG (I.O.)

De 5-daagse opleiding biedt de grondbeginselen voor het werk van een psychotraumatherapeut i.o.. Het opvangen, begeleiden en behandelen van mensen die schokkende ervaringen hebben meegemaakt, vraagt specifieke competenties van de dienstverlener. De opleiding biedt de hulpverlener een raamwerk om complexe posttraumatische psychopathologie in kaart te brengen en op grond daarvan een behandelplan op te stellen.

CAPS 5 VOOR BIG

De Clinician-Administered PTSD Scale (CAPS) is de gouden standaard voor het stellen van de diagnose posttraumatische stressstoornis (PTSS). In deze 1-daagse opleiding worden de inhoud en psychometrische kwaliteiten van de CAPS5 besproken en leert de deelnemer de CAPS5 af te nemen.

7ROSES EMPOWERMENT METHODIEK

7ROSES richt zich op het ondersteunen van het herstelproces na schokkende gebeurtenissen met een zeer ontwrichtende werking. Opleiding van 2,5 dag waarin het vergroten van de eigen (draag)kracht centraal staat. Hervinden van de eigen kracht en hulpbronnen uit de omgeving benutten door herstel van sociale verbondenheid en betekenisgeving aan het gebeure.

CULTUURSENSITIEF BEHANDELEN

Psychotherapie met cultureel diverse patiënten

De 2-daagse opleiding geeft handvatten om de slagingskans van psychotherapie met een cultureel diverse patiëntengroep te vergroten door cultuursensitieve aanpassingen in het therapeutisch proces in te zetten. De opleiding biedt hulpmiddelen en vaardigheden om bij depressie, angst, lichamelijke klachten en trauma tot een succesvollere therapie te komen.

INTRODUCTIE PSYCHOTRAUMA

Deze 3-daagse introductie is voor iedereen die meer wil weten over psychotrauma en PTSS en hierin werk en/of dagelijks leven mee te maken heeft. Er is de mogelijkheid om in te gaan op vragen over trauma of PTSS die men in de dagelijkse praktijk tegenkomt. Deze cursus is gericht op kennisoverdracht, er worden geen vaardigheden aangeleerd (HBO niveau).

ARQ Academy

ARQ Academy verzorgt opleidingen en kennisoverdracht voor ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. Het volledige opleidingsaanbod met data is te vinden op de website van ARQ Academy: academy.arq.org

Jan Kakes, Zaandam 2019

‘Ik was de enige arts op het Indische gevangenseiland’

Jan Kakes koos in 1939 voor de studie geneeskunde aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Tijdens de Duitse bezetting volgde hij nog lessen tot 6 februari 1943, toen alle studenten tijdens een college werden opgepakt.

De inval van de Gestapo op 6 februari, waarbij alle aanwezige studenten als gijzelaars werden afgevoerd naar kamp Vught, was een reactie op de dood van Generaal Seijffardt, een Nederlandse SS-generaal. Hij was geliquideerd door de studentenverzetsgroep CS-6. Seijffardt was niet meteen gestorven, en zou net voor zijn dood nog gezegd hebben de gijzelaars niet dood te schieten. Dat was Jan's eerste redding. Zijn tweede redding was het gevolg van het persoonsbewijs dat Jan in Vught gebruikte. Het gaf aan dat hij 'bouwondernemer-directeur' was. 'Met dank aan de vooruitziende blik van mijn vader. Na vijf dagen werd ik vrijgelaten.'

Terug thuis dook hij onder om de Arbeitseinsatz te ontwijken. Jan kwam de oorlog goed door, maar had wel een paar jaar studieverlies. Na de bevrijding haalde hij snel zijn bul en studeerde in december 1947 af. Vrijwel meteen moest hij vanwege de militaire dienstplicht naar Nederlands-Indië. Na een half jaar opleiding in Utrecht en Leiden, waar hij naast Maleis leerde hoe je oorlogswonden behandelde, ging hij als officier van gezondheid met het troepentransportschip Grote Beer naar Nederlands-Indië. Na zes weken wennen aan het Indische klimaat in de hoofdstad Batavia, werd Jan als lid van de 32e Hulpverbandplaats gedetacheerd in Noesa Kamangan, een gevangenseiland waar 7000 burgers en 1700 krijgsgevangenen gevangen zaten. 'Ik was de enige arts.'

Jan had een 8mm-filmcamera en heeft daarmee in Indië veel vastgelegd. 'Ik heb zelfcensuur toegepast. Ik wilde mijn vrouw niet ongerust maken,' zegt Jan beslist. Het was geen aangename tijd. Hij heeft er veel ellende en zwaargewonden gezien. 'Indië was indrukwekkend, maar ik heb er afstand van kunnen nemen.'

Deze tekst is een bewerking van het interview met de heer Jan Kakes uit het boek *Lang zal ik leven. 66 portretten van 99-jarigen*. ISBN 978-90-9032552-1

Het boek is verkrijgbaar via www.langzalikleven.nl

De tweede minuut stilte

Op 4 mei staan we twee minuten stil bij de Tweede Wereldoorlog en herdenken we de getroffenen. Maar waarom zijn we eigenlijk twee minuten stil en niet één of drie? En wat doet dat herdenken met onszelf en met onze naasten?

In het ARQ-essay *De tweede minuut stilte* beschrijven historicus Ilse Raaijmakers en psycholoog Bertine Mitima-Verloop de oorsprong, ontwikkeling en het effect van dit oude herdenkingsritueel.

Download het Essay via arq.org/nl/essay

De muren vielen om

Henriette Roosenburg

UITGEVERIJ COSSEE 2020, ISBN 9789059368972, 256 PAGINA'S

Autobiografie van verzetsvrouw Henriette 'Zip' Roosenburg. Eind 1943 wordt zij (na al veel voor het verzet gedaan te hebben) door de Nederlandse regering in Londen aangewezen om een militaire spionagelijn naar Zwitserland op te zetten. Ze wordt gevangen genomen en driemaal ter dood veroordeeld. Ze vlucht op spectaculaire wijze waarvan ze in dit boek verslag doet en ze schrijft over de nasleep van de oorlog, over de plunderende en verkrachtende Russen, en de terugweg naar een bevrijd land. Na de oorlog kreeg zij een oorlogspensioen van Stichting 1940-1945.

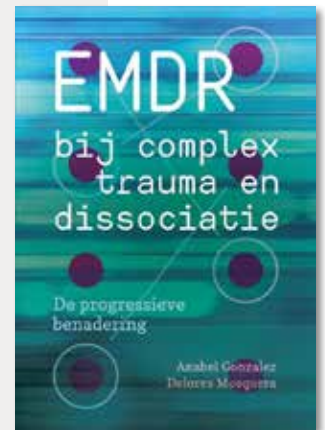
EMDR bij complex trauma en dissociatie

De progressieve benadering

Anabel Gonzalez & Dolores Mosquera

UITGEVERIJ MENS! 2020, ISBN 9789463160483, 416 PAGINA'S

Basistechnieken van de behandeling met EMDR en begrippen uit de gehechtheidstheorie en recente onderzoeksbevindingen op het gebied van neurologische ontwikkelingen worden in dit boek samengebracht, waardoor een model ontstaat dat als leidraad kan dienen voor het toepassen van EMDR bij complex trauma en aan trauma gerelateerde dissociatie.

Dicht bij huis

Hoe steun je een kind na seksueel misbruik?

Iva Bicanic & Richard Korver

DE ARBEIDERSPERS 2020, 232 PAGINA'S, ISBN 9789029541725

Vijfentachtig procent van de gevallen van misbruik vindt plaats dicht bij huis: in de familie, op school, online, op de sportclub, bij het uitgaan. Ouders kunnen hun kind meer helpen dan ze zelf vaak denken, is de boodschap van strafrechtadvocaat Richard Korver en landelijk coördinator van het Centrum Seksueel Geweld Iva Bicanic. Korver gaat in op de juridische kanten zoals aangifte en rechtszaak, en Bicanic bespreekt de emotionele gevolgen van het misbruik en het psychische herstel. Uitgaande van de vraag: 'Wat kun je doen of beter laten in de begeleiding van het kind?'

Geweld is nooit ver weg

Tien jaar berichten uit Irak

Judit Neurink

JURGEN MAAS 2020, 285 PAGINA'S, ISBN 9789491921681

Tussen 2008 en 2019 woonde Judit Neurink in Iraaks-Koerdistan, waar ze een mediacentrum opzette om journalisten te trainen. Ze maakte mee hoe Irak steeds meer uiteenvalt op basis van etniciteit en religie, hoe het land geteisterd wordt door corruptie en lijdt aan het gebrek aan democratie. Als journalist moest ze steeds vaker verslag doen van geweldsexplosies, zoals de opkomst van en oorlog tegen ISIS. In dit boek beschrijft ze waarom dit haar steeds meer moeite kostte, waardoor ze uiteindelijk besloot het land te verlaten.

Ik krijg het maar niet uit mijn hoofd

Opvang na een schokkende gebeurtenis

Ruth Willems

UITGEVERIJ SWP 2020, 88 PAGINA'S, ISBN 9789088508202

Goede opvang na een schokkende gebeurtenis op de werkplek is belangrijk en vereist specifieke kennis en vaardigheden om mensen met dit soort ervaringen goed te kunnen ondersteunen. De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) heeft samen met partijen uit het veld een accreditatie- en certificeringsprogramma ontwikkeld om de kwaliteit van de ondersteuner en de instituten die trainingen voor nuldelijns ondersteuning verzorgen te waarborgen.

Collegiale ondersteuning en peer support

Een praktisch gids voor professionals in zorg en welzijn

Huub Buijssen

UITGEVERIJ TRED 2020, 172 PAGINA'S, ISBN 9789082758436

Een gids voor professionals in de zorg en de welzijnssector die beroepsmatig te maken krijgen met emotioneel overweldigende gebeurtenissen. Het boek wil bijdragen aan het verwerken van deze ervaringen en reikt tips aan voor ondersteuning van een getroffen collega. Ook biedt het een leidraad voor het opzetten van een team collegiale ondersteuning of peer support. Theorie en praktische tips worden afgewisseld met voorbeelden en uitspraken van getroffen en.

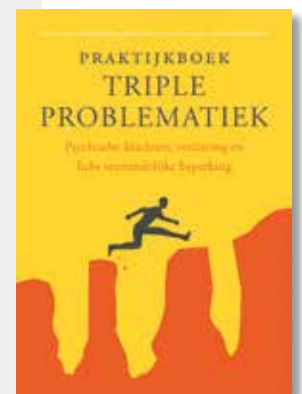
Praktijkboek triple problematiek

Psychische klachten, verslaving en licht verstandelijke beperking

Neomi van Duijvenbode, Joanneke van der Nagel & Robert Didden

UITGEVERIJ SWP 2020, 184 PAGINA'S, ISBN 9789088508226

Dit boek gaat over triple diagnose problematiek, oftewel het samengaan van drie factoren: psychische stoornissen, verslaving en een licht verstandelijke beperking. Het biedt praktische tips en handvatten voor de begeleiding en behandeling van mensen met triple diagnose problematiek. Ook bevat het achtergrondinformatie over het voorkomen van deze problematiek, de oorzaken ervan en beschrijft het kenmerken van de doelgroep.

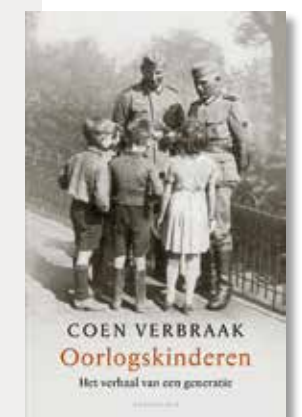
Oorlogskinderen

Het verhaal van een generatie

Coen Verbraak

THOMAS RAP 2020, 288 PAGINA'S, ISBN 9789400406087

In dit boek tekent Coen Verbraak de verhalen op van veertien mensen die als kind de oorlog hebben meegemaakt. Zij zijn de laatste ooggetuigen. De achtergronden zijn heel divers, van kinderen van verzetsdeelnemers, van Joodse ouders, tot 'foute' ouders. Bij allen geldt dat de keuzes die hun ouders hebben gemaakt, of de herkomst van de familie, van grote invloed zijn geweest op de rest van hun leven.

In dienst van de nazi's

Gewone mensen als gewelddadige collaborateurs

Paul van de Water

OMNIBOEK 2020, 384 PAGINA'S, ISBN 9789401916097

Bevat portretten van Nederlanders die zich in de Tweede Wereldoorlog ontwikkelden tot uiterst gewelddadige handlangers van de bezetter. Van de Water onderzoekt de levensloop van elke dader, en zoekt naar de radicaliseringsfactoren in gezin, milieu of werk. Met als uitgangspunt de vraag: hoe kan het dat ogenschijnlijk gewone mannen en vrouwen tot zulke daden in staat zijn? Dit boek is onderdeel van zijn promotieonderzoek over extremistische collaborateurs tijdens de bezetting van Nederland (1940-1945).

Oorlog in onderzoek

75 jaar NIOD

Jeroen Kemperman, Hinke Piersma, Marjo Bakker & Peter Keppy

UITGEVERIJ BOOM 2020, 160 PAGINA'S, ISBN 9789024430932

Het NIOD doet sinds 75 jaar wetenschappelijk onderzoek naar oorlogsgeweld. Dit boek laat de onderzoekers van het NIOD zelf aan het woord en beschrijft tevens de complexiteit van de manier waarop we omgaan met de oorlog.

Oorlogsgesprekken

De erfenis van bezetting en bevrijding

Leonard Ornstein & Larissa Pans

BOOM UITGEVERS AMSTERDAM 2020, 192 PAGINA'S, ISBN 9789024433513

In dit boek vertellen BN'ers welke invloed de Tweede Wereldoorlog op hun familie en hun leven heeft gehad. De auteurs maakten 'gelegenheidsduo's' samengesteld vanuit verschillende achtergronden, zowel eerste, tweede als derde generatie. En spraken met hen over de tijd van toen, en de tijd van nu. Met o.a. Thom Hoffman, Ernst Jansz, Roxane van Iperen, Isa Hoes, Paul van Vliet, Arnon Grunberg, Sonja Barend e.a.

Het raadsel van Femma

Prooi van een mensenredder

Els van Diggele

DE GEUS 2020, 192 PAGINA'S, ISBN 9789044541243

Het boek vertelt de familiegeschiedenis van de nu 92-jarige Femma, en zoomt daarnaast in op 'mensenredder' Calmeyer. Wat gebeurt er als je onterecht als vol-Joods en dus niet raszuiver geregistreerd staat bij het bevolkingsregister (Femba), daarom uit huis wordt gehaald door de politie, naar een vernietigingskamp wordt gestuurd en de man (Calmeyer) die hier verantwoordelijk voor was jaren later op een voetstuk wordt geplaatst? Hoe dit kon, en wat voor gevolgen het heeft gehad voor Femma en haar familie, wordt beschreven in dit boek.

De oorlog van mijn moeder in mij

Een zoektocht naar een liefdevol leven

Marianne des Bouvrie

UITGEVERIJ BLOOMING 2020, 222 PAGINA'S, ISBN 9789082998986

De auteur is de dochter van een in een Japans interneringskamp getraumatiseerde moeder. Van jongs af aan is zij verbonden met de verhalen en de verschrikkingen uit het verleden. Marianne des Bouvrie ontwikkelt daardoor in haar vroege jeugd een eigen trauma dat later leidt tot talrijke lichamelijke klachten. Het boek schetst het persoonlijke verhaal van de auteur over de weg naar authenticiteit en vrijheid, waarmee ze de zwaarte van het familieverhaal wil verlichten.

Onvoorspelbaar verleden

De Nederlandse oorlog tegen de niet-bestaande vijand in Afghanistan

Nikko Norte

PROMETHEUS 2020, 304 PAGINA'S, ISBN 9789044644456

In dit boek beschrijft Norte zijn jaren in de Afgaanse provincie Uruzgan. Niet als getraumatiseerde veteraan, maar om te concluderen dat eigenlijk vooral zijn eigen aanwezigheid het probleem was van deze missie en zelfs voor de lokale bevolking in een drama uitmondde. Volgens Norte creëerden de Nederlandse militairen in Uruzgan hun eigen vijand. En tegen die niet-bestaande vijand werd buitenproportioneel hard opgetreden, aldus Norte.

Van harte gecondoleerd

Jong en verder zonder ouder(s)

Ameline Ansu

HET SPECTRUM 2020, 176 PAGINA'S, ISBN 9789000371297

Over de ervaringen van jongvolwassenen van wie de vader, moeder of allebei de ouders zijn overleden, door (erfelijke) ziekte, na een ongeval of door zelfdoding. Ameline Ansu sprak met meer dan twintig van hen over rouwverwerking en zes daarvan, inclusief zichzelf, staan centraal in dit boek. Naast de ervaringsverhalen geeft het boek ook praktische tips.

Aanpassen en oppassen

Door Joanne Mouthaan

Ik zet het vuur op pruttelstand en loop nog één keer door het recept. Oma's recept voor een verjaardagsgerecht, iets dat we normaal in tienvoud klaarmaken, en nu in hoeveelheid een beetje schraal lijkt. Toch voelt het inmiddels al stukken meer vanzelfsprekend dan een paar weken geleden: ook dit, het koken van een verjaardagsmaaltje, nu niet voor veertig, maar voor vier, ontspringt niet de dans van aanpassing. Dagelijkse routines en beslommingen die voorheen nauwelijks extra hersencapaciteit innamen, hebben we - met z'n allen - moeten aanpassen. Boodschappen doen, vergaderen, onderwijs volgen en geven: met z'n zeventien miljoenen hebben we 'de klus geklaard' en - de ene keer succesvoller dan de andere - in aangepaste vorm voortgezet.

Zo ook in ons psychotrauma-werkveld, waar online hulpverlening en beeldbellen en masse werden omarmd, en e-health daarmee een boost van jewelste kreeg. En hoewel ook ik snak naar onbezorgde tijden, kunnen gaan en staan waar ik wil, zonder angst voor besmetting, heb ik ook best een hoopvol gevoel gekregen van die creativiteit, flexibiliteit, ja, eigenlijk het aanpassingsvermogen van onze beroepsgroep. Niet in de minste plaats binnen de NtVP. Want hoe graag ik hier verslag had willen doen van het jaarcongres op onze vaste plek Lunteren, ik kan inmiddels met trots zeggen dat we een geaccrediteerd drieluik aan

webinars hebben gegeven over gepaste nazorg voor psychotrauma en rouw in de COVID19-periode. De volgende webinars met keynote sprekers van het jaarcongres staan al in de steigers voor het najaar. Met vol vertrouwen organiseren we bovendien een nieuw jaarcongres in 2021, waar we elkaar hopelijk weer in levenden lijve kunnen begroeten. Als ik Charles Darwin mag parafaseren: wie zich aanpast, blijft. Maar blijft ook de kwaliteit? Want net als bij oma's recept, kan het veranderen van de kookwijze de rendang anders doen smaken. Hoe weten we of traumagerichte behandeling via beeldbellen even effectief is als in de behandelkamer? Naast aanpassen dus ook oppassen. Hoe we kwaliteitszorg op het gebied van preventie en behandeling kunnen bewaken, leest u daarom in dit katern.

Voor meer informatie over o.a. het Drieluik webinars "Nazorg voor psychotrauma- en rouwgerelateerde problematiek in de COVID19-crisis", zie [NtVP.nl](https://www.ntvp.nl).

Over NtVP

De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) is een onafhankelijke vereniging, die streeft naar continue kwaliteitsverbetering op het gebied van psychotraumatologie voor diegenen die zich professioneel of binnen een professionele organisatie met psychotrauma bezighouden.

De NtVP maakt deel uit van de Europese vereniging voor Psychotrauma (ESTSS). De ESTSS heeft verbindingen met een groot aantal nationale verenigingen, waardoor een Europees breed netwerk van Psychotrauma verenigingen ontstaat.

COLOFON

Dit katern wordt verzorgd door de werkgroep Communicatie van de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma.

Redactie: Joanne Mouthaan
Contact: info@NtVP.nl
© NtVP 2020

OVER PREVENTIE, ACUTE OPVANG EN HET BELANG VAN KWALITEITSBEWAKING

In gesprek met Bestuurslid Rianneke van der Gaag

Het ondersteunen van mensen die ingrijpende ervaringen hebben meegemaakt vereist specifieke kennis en vaardigheden. Zowel als het gaat om nazorg als om preventie en vroege opvang. Kwaliteitsbewaking is hierbij een sleutelwoord en een kernwaarde van NtVP bij het verbeteren van kennis en opleiding over psychotrauma.

Met die doelstelling is in 2018 een traject opgezet voor de accreditatie en certificering van nuldelijnsondersteuning. Rianneke van der Gaag stond als commissielid aan de basis van het accrediteren van de eerste trainingen en opleidingen. In januari van dit jaar trad zij aan als lid van het NtVP bestuur en momenteel ontwikkelt zij haar portefeuille op het gebied van preventie en vroege opvang. Welke kansen ziet zij voor NtVP in dit veld, en in deze periode van crisis door de COVID19 pandemie?

Als klinisch psycholoog en Hoofd Regiocentrum Zuid van de Militaire Geestelijke Gezondheidszorg (MGGZ) zijn preventie en vroege opvang niet de meest voor de hand liggende onderwerpen. Of toch wel? 'Als psycholoog binnen de MGGZ word je opgeleid om les te kunnen geven over de effecten van stress en trauma en hoe je die kunt normaliseren. Onderdeel van het werk zijn ook adaptatiegesprekken na uitzendingen. En natuurlijk hoort het zelf op uitzending gaan er ook bij. Preventie is dus eigenlijk niet zo vergezocht, ook al richt ik me in mijn dagelijks werk meer op de curatieve kant', aldus Van der Gaag.

Door oud-bestuurslid en MGGZ-collega Jan Ambaum werd zij gevraagd als commissielid voor het nieuwe nuldelijns-ondersteuningstraject. 'Ik vond het interessant om buiten het werk bij iets algemener betrokken te zijn wat te maken had met trauma. Het samenwerken in deze werkgroep, met collega's uit het onderzoeksveld, Slachtofferhulp, ziekenhuizen, paste goed bij de mix tussen preventieve en curatieve taken in mijn werk voor Defensie.' Ook kreeg Van der Gaag hierdoor een beter idee van wat beschikbaar is op het gebied van training en opleiding voor opvang in de nuldelijn. 'Er zijn zoveel bureaus die training kunnen geven aan bijvoorbeeld geüniformeerden en ziekenhuispersoneel. Soms gebeurt dat ook vanuit de instellingen zelf. Daar

willen we goed de kwaliteit van borgen, ook om wildgroei te voorkomen. Vanuit Defensie is die blik op kwaliteitsbewaking er meer, maar dat is nog niet overal vanzelfsprekend.'

Rianneke van der Gaag

Op verkenning, zo voelt Van der Gaag zich nog wel in haar huidige rol als bestuurslid. 'Hoe brengen we over wat de toegevoegde waarde is van accreditatie van vroege opvang? Vooral bij instellingen die zelf al personeel trainen op het gebied van nuldelijnsopvang kan ik me voorstellen dat het belang hiervan meer benadrukt kan worden.' Desondanks ziet ze verschillende kansen. 'NtVP is een vereniging die staat voor kwaliteit. We worden daarin steeds zichtbaarder, maar er valt ook nog wel wat te winnen. Waarom is NtVP er? Wat is onze meerwaarde en hoe onderscheiden we ons van andere beroepsverenigingen, ook als het gaat om opleiding?'

Juist in de tijd waarin we ons nu bevinden, waarin we te maken hebben met de gevolgen van crisis en mogelijk trauma op grote schaal, is kwaliteitsbewaking misschien belangrijker dan ooit. 'Als het gaat om opvang en nazorg voor coronagetroffenen, en ook zorgverleners, zien we veel goed bedoelde initiatieven ontpoppen. De vraag blijft, welke kwaliteit heeft het? Hoe blijf je - juist nu - de juiste zorg geven, voor zorgmedewerkers, maar ook voor mensen met bestaande kwetsbaarheden? Nu moeten we die slag slaan om de kwaliteit te borgen. Het preventief bereiken van die kwetsbare groepen is een goed vertrekpunt als bestuurslid.'

Traumabehandeling volgens het boekje in de coronaperiode: Moeilijk of mogelijk?

De vraag

Nog altijd is het geen vanzelfsprekendheid dat patiënten met psychotraumaklachten een richtlijnbehandeling krijgen. Met de huidige beperkingen omtrent het coronavirus komt daarbij dat behandelingen vaak digitaal (moeten) worden aangepast. Welke obstakels of belemmeringen zijn er bij de implementatie van (traumaspecifieke) richtlijnbehandelingen en hoe worden de richtlijnbehandelingen voor psychotrauma digitaal vorm gegeven in een tijd waarin iedereen beeldbelt?

Oscar Rabouw, GZ-psycholoog

Antwoord van de expert

In de afgelopen jaren zijn behandelprotocollen ontwikkeld met als doel dat patiënten de best mogelijke behandeling krijgen voor hun psychische klachten. De protocollen die zijn opgenomen in de behandelrichtlijnen zijn uitvoerig onderzocht en bewezen effectief. Desondanks wordt in de klinische praktijk vaak afgeweken van de behandelrichtlijnen (o.a. [1]). Voor PTSS zijn EMDR of een traumagerichte CGT, zoals (Imaginaire) Exposure (IE), eerste keus [2]. Voor beide zijn protocollen ontwikkeld.

Een protocol kan op moeilijke momenten de behandelaar helpen om niet af te wijken van het behandeldoel.

Juist bij de behandeling van PTSS lijkt een protocol een belangrijk instrument te zijn. Bij een traumabehandeling zullen de emoties bij de patiënt namelijk hoog oplopen en daarbij ervaart de patiënt vaak een sterke neiging om te vermijden (kernsymptoom van PTSS). Dit kan leiden tot moeilijke momenten in het therapieproces. Juist dan kan een protocol helpen om niet af te wijken van het behandeldoel [3].

Wat staat implementatie van traumagerichte behandelingen in de weg?

Onderzoek onder 491 leden van het Nederlands Instituut van Psychologen wees uit dat zij 49,9% van hun patiënten met PTSS verwijzen voor EMDR en 25,7% voor IE [4]. Vooral IE wordt dus nog weinig toegepast als traumabehandeling. Naast factoren die betrekking hebben op de patiënt, behandelprotocollen en de organisatie waar de therapeut werkzaam is, spelen misvattingen aan de kant van de therapeut ook een belangrijke rol. Hieronder enkele van de voornaamste.

MISVATTING #1: EEN PROTOCOL GAAT TEN KOSTE VAN DE THERAPEUTISCHE RELATIE.

Uit onderzoek is naar voren gekomen dat veel behandelaren bang zijn dat het werken volgens een protocol ten koste gaat van de therapeutische relatie. Deze angst lijkt echter ongegrond. Zo beoordelen cliënten de therapeutische relatie bij IE beter dan bij een cliëntgerichte therapie [5].

MISVATTING #2: EEN FLEXIBELE, 'OP MAAT GEMAAKTE', BEHANDELING IS EFFECTIEVER DAN EEN PROTOCOLLAIRE BEHANDELING.

Nog een vaak voorkomende misvatting. Het gevaar hierbij is dat het werkzame mechanisme niet meer adequaat wordt toegepast. Zo is uit onderzoek naar voren gekomen dat bij de flexibele behandeling van een fobie geen exposure, juist het bewezen effectieve behandelingsmechanisme, werd toegepast [6].

MISVATTING #3: ONDERZOEKSSSETTINGS

VERTALEN ZICH NIET NAAR DE BEHANDELKAMER.

Behandelaren vragen zich dikwijls af of een protocollaire behandeling, getest in een onderzoekssetting, voldoende aansluit bij de complexiteit van patiënten in de klinische praktijk [7]. Echter, ondanks verschillen in patiëntenpopulatie worden in klinische settings vergelijkbare resultaten bereikt als in onderzoek (o.a. [8]).

MISVATTING #4: COMPLEXITEIT PAST NIET IN EEN PROTOCOL.

Dat complexiteit een contra-indicatie is voor EMDR of IE, is een andere misvatting. We weten nu dat een traumagerichte behandeling veilig en efficiënt kan worden toegepast bij patiënten met comorbide problemen, zoals dissociatie, suïcidaal gedrag, borderline persoonlijkheidsstoornis, psychose, middelengebruik en depressie [9]. En dat is maar goed ook, want bij PTSS komt comorbiditeit vaak voor (79-88%; [10]). Wanneer behandelaren intensief getraind zijn in EMDR of IE, zien zij minder contra-indicaties en hebben zij meer vertrouwen in de techniek. Met als gevolg dat meer patiënten een traumagerichte behandeling krijgen aangeboden (o.a. [4]).

Kortom, het is belangrijk dat behandelaren zich bewust zijn van hun eigen opvattingen over protocollair werken en vermeende contra-indicaties. Ieder klinisch oordeel zou allereerst gebaseerd moeten zijn op de meest recente inzichten uit wetenschappelijk onderzoek. Vervolgens kan dit oordeel (enigszins) worden aangepast op basis van de klinische expertise van de behandelaar of vanwege specifieke kenmerken van de patiënt [11].

Los van de huidige maatregelen door de COVID19-crisis die het geven van psychologische behandeling beperken, bestaan er dus nog voldoende obstakels bij het implementeren van de richtlijnen voor PTSS-behandelingen.

Wat de COVID19-crisis wel heeft laten zien is dat de bereidheid onder vakgenoten groot is om creatieve, en ook innovatieve, invulling te geven aan de therapie. Beeldbellen en andere online toepassingen kunnen ervoor zorgen dat de traumabehandeling door kan gaan. In Box 1 staan overwegingen bij het aanbieden van traumabehandeling door beeldbellen. Ook hier blijft een scherpe blik op de evidentie van groot belang. Hoewel we nu in rap tempo onze klinische ervaring met online traumabehandeling vergroten, is het verzamelen van wetenschappelijk bewijs de volgende stap, om ervoor te zorgen dat we ook op deze manier onze patiënten de beste zorg geven.

Over de expert

Mariska Dam is GZ-psycholoog in opleiding tot Klinisch Psycholoog bij de Parnassia Groep. In 2018 en 2019 was zij werkzaam bij PsyQ Psychotrauma in Rotterdam. Sinds 2020 werkt zij bij Antes GGZ teams in Rotterdam. In het kader van haar opleiding doet zij onderzoek naar de toepassing van de behandelrichtlijnen bij PTSS en de factoren die de toepassing belemmeren en bevorderen.

Mariska Dam

OVERWEGINGEN BIJ HET AANBIEDEN VAN ONLINE TRAUMABEHANDELINGEN.

Bij online EMDR is het belangrijk dat de patiënt gebruik maakt van een laptop of SmartTV (geen smartphone of tablet), zodat de oogbewegingen zo breed als mogelijk kunnen worden gemaakt. Vervolgens kan de therapeut de vingers voor het scherm heen en weer bewegen of de lichtbalk kan voor het scherm worden geplaatst. Sommige patiënten ervaren de online traumabehandeling als een voordeel. Na een intensieve sessie hoeven zij bijvoorbeeld niet met het drukke openbaar vervoer weer naar huis toe te reizen, maar zijn zij direct in hun eigen veilige omgeving. Dit hoeft natuurlijk niet bij iedereen het geval te zijn. Bij een online behandeling is het belangrijk om rekening te houden met complicerende symptomen. Hierbij kun je denken aan ernstige dissociatieve verschijnselen, psychotische klachten, suïcidaliteit, automutilatie en agressieproblemen. Wanneer deze symptomen aanwezig zijn, of wanneer de inschatting is dat deze symptomen snel kunnen ontstaan, is het raadzaam om geen online EMDR of IE te doen (zie onder andere www.emdr.nl).

REFERENTIES

1. Ehlers A et al. (2009). London Journal of Primary Care, 1, 36-42.
2. Trimbos (2013). <https://assets-sites.trimbos.nl/docs/cc5bof4e-9398-452d-8792-1453a38bfoa8.pdf>
3. Keijsers, et al. (2007). Psychotherapie in praktijk. Motiveringsstrategieën in de ambulante psychotherapie. Bohn Stafleu van Loghum, Houten.
4. Van den Berg M, Van Minnen A (2014). De Psycholoog, juni, 48-57.
5. Capaldi S et al (2016). Journal of Clinical Psychology, 72(10), 1026-1036.
6. Schulte D et al (1992). Advances in Behaviour Research and Therapy, 14, 67-92.
7. Nelson TD, Steele RG (2007). Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Research Services, 34, 319- 330.
8. Persons JB et al (1999). Cognitive Therapy and Research, 23, 535-548.
9. Van Minnen A et al. (2013). Gedragstherapie, 46, 261-286.
10. Kessler RC et al. (1995). Archives of General Psychiatry, 52, 1048-1060.
11. Tolin DF et al. (2015). Clinical Psychology: Science and practice, 1-22.

ARQ-boekenreeks

Toward an integrated understanding of traumatic grief

Connecting prolonged grief, posttraumatic stress, and depression symptoms in traumatically and non-traumatically bereaved individuals

Manik Delantik, Proefschrift 2020

ISBN 9789464020717

Complexe rouw begrijpen en behandelen

- en andere vraagstukken voor de psychotraumatologie

Paul Boelen, oratie 2016

e-book, ISBN 9789058758590

Treating trauma-related disorders in later life

Jeannette Lely, proefschrift 2019

ISBN 9789463236430

Psychotrauma wel beschouwd

Liber amicorum voor prof. dr. Rolf Kleber

Peter van der Velden, Trudy Mooren en Jeroen Knipscheer (red.), 2015

ISBN 978905875467

Supporting civilians and professionals after crisis

Implications for psychosocial care

Juul Gouweloos-Trines, proefschrift 2018

ISBN 9789463233552

An eye for complexity

EMDR versus stabilisation in traumatised refugees

Jackie June ter Heide, proefschrift 2015

ISBN 9789089539175

Psychodiagnostic assessment with refugees

Studies on the Cultural Formulation Interview and Somatization

Hans Rohlof, proefschrift 2018

ISBN 9789462339750

Levensverhalen en psychotrauma

- Narratieve exposure therapie in theorie en praktijk

Ruud Jongedijk, 2014

ISBN 9789461056375

Setting the stage for recovery

Improving veteran PTSD treatment effectiveness using statistical prediction

Joris Haagen, proefschrift 2017

ISBN 9789462336766

A new generation

How refugee trauma affects parenting and child development

Elisa van Ee, proefschrift 2013

ISBN 9789461057631

Crossing borders

- Trauma and resilience in young refugees.

A multi-method study

Marieke Sleijnen, proefschrift 2017

ISBN 978902409402

Mental health in war-affected populations

Pim Scholte, proefschrift 2013

ISBN 9789461057631

Over grenzen

Liminaliteit en de ervaring van het verzet

Ismee Tames, oratie 2016

e-book, ISBN 9789024406791

Long term psychosocial consequences

- For disaster affected persons belonging to ethnic minorities

Annelieke Drogendijk, proefschrift 2012

ISBN 9789461056382

Leven met oorlog

De Tweede Wereldoorlog is lang geleden beëindigd, maar de effecten ervan zijn nog steeds merkbaar in het leven van veel mensen. Dit geldt zowel voor de direct betrokkenen – slachtoffers, omstanders en daders – als voor hun partners, kinderen, kleinkinderen en andere familieleden.

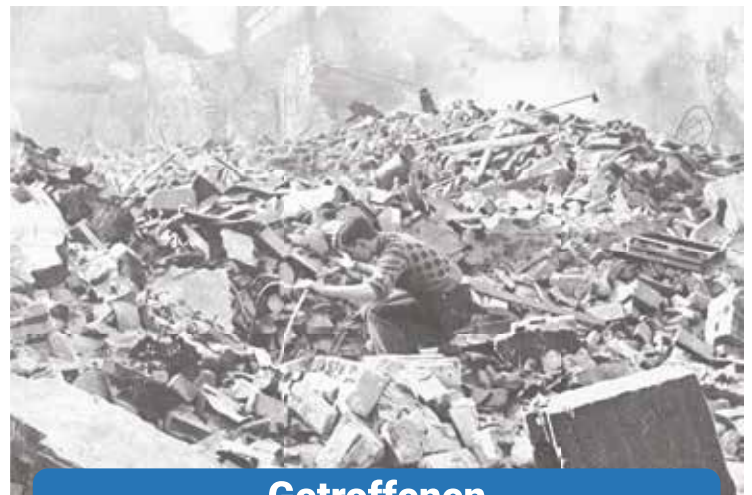
Doorwerking

Generaties

Erkenning

Getroffenen

Lees in het nieuwe thema 'Leven met oorlog' uitgebreid over de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog.

www.tweedewereldoorlog.nl/levenmetoorlog

Dit thema is tot stand gekomen vanuit het project '75 Jaar leven met oorlog', een initiatief van de volgende organisaties en mede gefinancierd door het vfonds.

